KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XXXIX. évf. Januárius—Februárius 1-ső füzet.

Keleti tanulmányok és heidelbergi tudósok.[1]

Mikor 1872-ben Stuttgardban s Kanstadtban töltöttem a május hónapot örökre felejthetlen anyám s testvérem társaságában, Heidelbergbe is átrándultam, a hol akkor az arab nyelvet s irodalmat *Weil Gusztáv* s a héber nyelvet s az ó-testamentomi exegesist *Hitzig Ferdinand* tanár adta elő, kit aztán 1875-ben történt halála után *Merx Adalbert* váltott fel, a szóban forgó értekezés irója. Ez a három férfiu fényesen ragyogó csillagokhoz hasonlóan nagy világosságot árasztott nemcsak a Neckarparti egyetemre, de az egész művelt világ keleti tanulmányainak széles birodalmára. Kanstadból kirándulást tettem Tübingenbe *Merx Adalbert* látogatására, ki akkor az ottani egyetemen adta elő a sémi nyelveket s pár hét után ismételtem látogatásomat Stuttgardból. Szép, elfelejthetlen napok voltak ezek!

Merx szóban forgó értekezlete többet nyujt, mint a heidelbergi egyetem keleti tanulmányainak történetét, nyujtja főirányaiban a keleti tanulmányok fejlődését a nyugati országokban, leginkább a német földön, a váltakozó érdek-körök igényeinek megfelelőleg a szellemi áramlatok s a bölcsészeti rendszerek befolyása következtében. Megkisértem az értekezlet tartalmát igen röviden vázolni.

*

Németországban háromszáz éven át a keleti tanulmányokat az egyetemeken a theologiai fakultások ápolták leginkább s tettek legtöbbet fejlesztésükre. A hol a politikai és kereskedelmi összeköttetések a kelettel szorosabb kapcsolati viszonyt hoztak

[1] *Die morgenländischen Studien und Professoren an der Universität Heidelberg vor und besonders im 19. Jahrhundert von Adalbert Merx.* Külön lenyomat a heidelbergi egyetem „Festschrift"-jéből. A heidelbergi egyetem 1389-ben alapittatott.

létre, mint p. o. az ausztriai birodalomban, ott a keleti tanulmányokat nem csupán a theologia, de világi érdekek is fejlesztették, igy Bécsben a keleti tolmácsok és titkárok kiképeztetésére oly iskolára volt szükség, mely a keleti nyelvek tanitásánál a gyakorlati élet szükségeire helyezze a fősúlyt. Merx ezen találó megjegyzését kiegészithetjük azzal, hogy hazánkban is a gyakorlati szükség nagyban előmozditotta a keleti nyelvek, legkiváltképp a török nyelv ismeretét, melyre huzamos időn át nagy szükség volt.

Már a XVI. évszázban főuraink közűl nehányan a török nyelvet megtanulták, igy gyarmati és kékkői Balassa Bálint, mint a hogy ezt Szilády Áronnak „Balassa Bálint költeményei" általa eszközölt kiadásához irt bevezetésében olvassuk.[1] Balassa B., János fia, szül. 1551-ben, meghalt 1594-ben. Gróf *Zrinyi Miklós*, a nagy török ellenség, úgy látszik, a török nyelvet valamennyire birta. A magyar hussiták közűl is voltak nehányan, kik törökül tudtak, igy kamanczei *Bálint*, Tamás hittársa, ki Törökországban török nyelven terjesztette felekezete hitágazatait s ott a szultán parancsából megöletett. (l. *Blasii de Zalka et continuatorum Cronica Minorum De Bozna et Hung*).

Gyalui Torda Zsigmond egyik hosszabb levelében, melyet Eperjesről 1545. dec. 25-ikéről keltezve Melanchthon Fülöphez intézett, a többi közt ezeket irja: „Hanc tamen suspicionem illud infirmat, quod in ipsa Turcia multi Christum annunciant. *Franciscus Picus, Hungarus Zegedinus, nunc Galatae nunc Constantinopoli in magna auditorum frequentia docet* . . . ."[2]

Házi Jánosról, Bethlen Gábor fejedelem deákjáról, következőket mondja Bod Péter: „Magyarra forditotta Muhammed Proféta vallásán levő egy fő irást tudó Doctornak Török irásból azt a könyvét, melyet *Envarul Asikin*-nak neveznek. Nyomt. Cassán, Sulz Daniel által 1626. 4. r. 179 lap." Elől: czimlap 1 levél; végén Regestrom és vers 4. lap. Ajánlja Bethlen Gábor fejedelemnek„ Felségednek alázatos és hüw igaz Udvari szolgája és Török Deákja, Házi János."[3] Bethlen Gábor fejedelem egy másik török deákja *Majtini András* volt. (l. Roznyai Dávid „Dia-

[1] Budapest, 1879. l. az LII. lapon.
[2] L. „Történelmi tár", 1885-diki évfolyam III. f. 526-dik lapján.
[3] „Athenas". Seifert „Nachrichten"-jében ennél még több áll róla.

riuma.“)[1] Szilvási Bálint portai követ irja Konstantinápolyból 1661. nov. 28-ikáról Kemény János fejedelemnek: „Nekünk nagy fogyatkozásunk van tolmács miatt. Költségem nincsen, ebben az országban pedig költség nélkül nem lehet, itt a világon minden pénz, más kapikihákra (*kiahija* „agens“) más gondviselés van. Tolmácsom nincsen, megholt pestisben, — — — — vagy tolmácsot, vagy költséget.[2] Küldjön nagyságod, eddig csak az úr isten tudja, mint voltam, két tolmácsom holt meg. — — — —[3]. A török tolmácsok (török deákok) midőn a tanulásra, vagy ha kész tolmácsok voltak, a hivatalra felfogadtattak: magukról reversalist adtak. *Rozsnyai Dávid* helyett püspök sógora Veresmarti Gáspár állitott ki mint egy kezes gyanánt ilyet. Ily reversalis az, melynek eredetije a múzeumi (erdélyi) kéziratok közt van.[4] Kezdete igy hangzik: „Én *Fogarasi Mózes János*, az mi kegyelmes urunktól ő nagyságától portai török tolmácsságra méltóztatván szabad és jó akaratom szerint vallom és esküszöm az élő istenre, — — — — sőt életem fogytáig az ő ngokhoz tartozó hűségemben megmaradok. — — — — Különbön pedig ha cselekszem, életem és minden javaim álljanak az ő ngok kegyelmességében ezen reversalisom ereje által, melyet kezemirásával és szokott pecsétemmel is megerősitem. Datum in Civitate Alba Julia die 5 octobris anno 1681. De térjünk vissza I. és II. Rákóczi György fejedelmek korszakára. Ilyen tolmácsjeleltje volt Rákóczi György fejedelemnek *Harsányi Jakab*, ki Bod szerint: „tanittatott ifjú-korában Rákótzi György Fejedelem parantsolatjából a' Török nyelvre, a' végre, hogy idővel lenne Török Tolmács“ — — — — „El hagyván Professori Hivatalját 1651-dik eszt., el ment Berlinbe a' Választó Fejedelemhez, a' nagy Fridrikhez, a' ki az ő Pennája által folytatta a' napkeleti országokra a' Kereskedések iránt való levelezéseit. Még 1676-dik esztendőben Consiliariusi titulussal ott nagy becsületben élt.“ [5]

[1] Kiadta Szilágyi Sándor, megj. a M. tört. Emlékek II. oszt. VIII. k. pótfüzetében a 469. és 470. ll.

[2] Talán helyesebben: „vagy tolmácsot vagy költséget küldjön Nagyságod, stb.“

[3] „Török-magyar államok tár“ IV. k. 9—10 ll.

[4] U. o., 167—8. ll.

[5] L. az „Athenas“ „Tollózás és Igazitás“ cz. függelékét a *H.* betü alatt. I. R. Gy.

Szalánczi István követségi residens I. Rákóczi György uralkodása alatt, utóbb fejedelmi tanácsos, törökül jól tudott, úgyszintén *Toldalagi Mihály* is tudott, habár kevesebbé jól. *Szent-Páli János*, I. Rákóczi György fejedelem követe a tatár fejedelemnél a krimiai tatár nyelvet folyékonyan beszélte; több jelentése létezik, titkos jelentései is titkos irásjegyekkel. Ugyanezen fejedelemnek egyik török deákja *Bakó Péter* volt, kinek egy levele létezik, melyből megtudjuk, hogy Konstantinápolyban tanuló volt. Később nem jól viselte magát, s onnan eltünt.

De nemcsak a magyarok tanultak törökűl, hanem a törökök közűl is többen megtanulták a magyar nyelvet, mert a török basáknak Magyarországon voltak magyar, török, latin nyelvekben jártas udvari titkáraik, ilyenek *Mehemmet agha*, Musztaffa budai basának tolmácsa 1573-ban, miként ennek Nagyszombat biráihoz 1573-beli martius 17-dikén Budáról kelt leveléből megtudhatjuk. *Omer bég* pedig, mint Döbrentei Gábor megjegyzi, Beszterczebánya városa birájához 1592-beli április 14 d. irá magát Pöstyénből: *az Hatalmas Török csiaszár akaratiából Ez Ország iró Deakia*-nak". Ennek a török magyar összeköttetésnek felesszámú irott emlékei vannak, igy mellőzve az állami fontosságuakat „Gróf Gyulai Ferenczné gróf Bánffi Mária naplókönyvében egy falatka levél találtatott a sz.-miklósi földről törökűl irva." [1]

A báró Bruckenthal levéltárban volt nehány török levél és okmány, melyeket az eredetiből *Macskási Boldizsár* forditott magyarra; ezeket az iratokat darab ideig báró Bruckhenthál József egyik veje, báró Mylius F. őrizte magánál Klagenfurtban, jelenleg, úgy hallottam, a m. nemzeti múzeum levéltárában őriztetnek. — Tholdalagi Mihály 1620. jun. 2-dikán valami békemegujitási szerződésről szól a török császár és lengyel király közt, melynek „pariája deákul és magyarul" iratott. [2]

A török-magyar tolmácsokról Kemény János fejedelem „Önéletirásában" igy ir: „— valának (1628 körül) két keresztényből pogányokká régen lött ebek, mindenik akkor is vén emberek: egyik *Zülfikar*, ki magyar tolmács, és az fejedelemnek fizetett szolgája is, de idegen tökéletlen hamis ember, igen nagy hitelű és tekintetű ember az portán, kinek keze által forgának

[1] „Történelmi Tár" 1887-diki évf. IV. füzete, a 717. lapon.
[2] „Tört. tár" 1882. évf. III. f. 474. l.

vala az egész keresztyénységről portára menő levelek s expeditiók, és ő fizetéseket nagyokat veszen vala, mind magyar, német, muszka, lengyel, olasz császár, királyoktól és fejedelmektől, oláh vajdáktól s többektől; és a török végbelieknek is kapikihájok (= ügyvivőjek) vala. Vala pedig más is, egy *Juszuf* csauz, ez is jó magyar, (azaz magyarúl jól tudó) és Zülfikárral igen egymást értők, barátságosak, de az fejedelemhez igazabb és hivebb; ez is fizetett szolgája" — — — — — — — — — — — — —[1] Azt is irja Kemény János: „— — —, vala nekem egy *Farkas* nevű szolgám, jó török, lengyel, rácz, görög, tatár nyelveket tudó, ugyan oláh fiu, — — — — —"[2] Kemény János fejedelem „Önéletirás"-ában azt is irja, hogy a szultán audientiáján: „— — — de a tolmács *Zülfikár* nem vala velünk, hanem egy *Huszain* csauz, kolozsvári fiu, magyarból lött eb vala velünk és az én *Farkas* nevű törökűl tudó szolgám, — — — — — — — —"[3] Töröknek is vala magyarul tudó csauza, mint fennebb látók, ilyen vala Kemény János fejedelem szerint *Musztafa* „csauz magyarul tudó."[4] A kapikihák nem mind tudtak törökül. (l. Kemény János „Önéletirása" 129—130 ll.)

A tolmácsokul használt török deákok helyét sokszor jancsárok pótolták. Megtörtént, hogy szorultság esetén, melyről sokszor panaszkodnak emlékiróink, a főbb emberek, basák, vezérek hivatalos tractáinál különösen a tábori életben, jancsárok voltak a közvetitők, a kisegitők. Mint tudjuk, ez a sereg a meghóditott népek gyermekeiből neveltetett, kik már többnyire oly korban lettek jancsár nevendékek, a mikor nem felejthették el anyanyelvüket.

A legismertebb török deák *Roznyai Dávid* volt. Munkáit kiadta Szilágyi Sándor jeles történészünk 1867-ben s azok közt jelent meg önéletrajza is, melynek eleje igy szól: „Isten rendeléséből török deákságomnak meggondolója, első kimondója volt tiszteletes Kolosvári Turkovics Csepregi Mihály; Segesváron lévén kegyelmes urunk Apafi Mihály ő nga Kucsuk Mehemed nevü pasával in anno 1663 mense áprili: én is oda mentem vala kétfelé (igy) tekinteni, de azonban oly reménységgel, hogy talán az új és szűk udvarban valami szolgálatra én is beférkezhetem; de támaszom (,) kinek csak kijelenthetném is

[1] L. Kemény J. Önéletirása 125—126 ll. — [2] U. o. a 126-dik lapon. [3] L. a 129. l. — [4] A 130. l.

akaratomat, nem lévén, ott tekergésem alatt szerencsére találék megirt Csepregi uramra, és megjelentém neki, mi szándékkal volnék. Ki mikor dolgom felől magában gondolkodott volna, nem sok idő mulva mondá: édes öcsém, az sógorodért püspök Veresmarthy Gáspár uramért, oly rendet javallanék szolgálatodban, melyet jövendőben is köszönhetnél meg, azért én igy gondolkodtam: mivel nagy fogyatkozását látom a fejedelemnek török deák nélkül, ha ennek tanulásához kedved lészen, jó akaróimmal együtt ő ngának megemlitjük és azon leszek, végben menjen elküldettésed. Itt nekem sok és bő declaratióval javalván szegény ezt a kenyeret, kézbe adással reá igérem magamat. Itt ő Gilányi Gergely urammal közölvén a dolgot, ki is a fejedelem egy testvérnénjét tartja vala feleségűl, az is engem hivata és mivel az sógoromnak, püspök Veresmarthy Gáspár uramnak (,) kedves komja vala, velem sokat beszélgete és több hosszas javalló declarátioi között *régi török deák Majtini András* kedves komjának tisztességes rendit s török deákságával való megvelőzését (= gazdagulás) inculcalván elmémben, annál inkább inclinálék és újabban is ő kglmének is kezet adván, igéretet tök.“ [1] Apafi kezességet kivánt, mit püspök sógora vállalt érte. Majus körűl Daczó János portai követtel indult meg Roznyai s „az másik török deák volt *Brankovics György* deák, mivel akkor kettőnket küldének be tanulni,“ mint id. önéletrajzában feljegyezte. Roznyainak tanulási ideje alatt a fejedelem 100. aranyat adott. A török deákok sorsa nem lehetett a legirigylendőbb, ezekről igy ir Roznyai Dávid „Történt dolgok“ cz. munkája III. részében: „Távolabb valóknak sem javallom, magaméinak átok alatt hagyom, ebben a kenyérben, minden időben ne harapjatok. Inkább menjetek néha napnyugatra két esztendeig czipellőt tisztitani, mint sem napkeletre harmincz esztendeig korona aranyozni. Erről másutt többet.“ Roznyai D. conclusióját igy végzi:

„*Rex rege cum Lege*, hogy légy *Rex* igazán,
Követségben járj el Legate — — igazán.
Ne kufár, *orator* lakjál ott igazán.
Török deák s posta irj, s nyargalj igazán.“ [2]

[1] Az Akadémiai Monumenták irói osztálya 8-dik kötetében.
[2] L. a »Történeti dolgok« III. részének végét Szilágyi Sándor kiadásában, a 261-dik lapon.

Roznyai az 1663-dik évről irt naplójában a többi közt ezeket jegyezte fel: „Die 11. decembris kezdettem Istenben való nagy bizodalommal az török deákságnak tanulásához, estve későn irván le az A B C-ét.“ (L. a „Napló“-t, kiadta Szilágyi Sándor a „Magy. Tört. Emlékek II. oszt. VIII. kötetében, a 273. lapon.)

De honfitársaink a mult évszázakban nemcsak törökül tanultak, hanem más keleti nyelveket is elsajátitottak gyakorlati czélok elérésére, igy Kakas István jól tudott perzsául, gróf Bethlen Miklós valamennyire arabul (Lejdában tanult), de utóbbi kevés kedvet érzett magában az arab nyelv megtanulásához s erről „Élete leirása magától“ cz. munkájában igy ir: Goliusnál — — — — egy nehány hetet s tallért oda vesztegeték az Arabica Linguara, — — — — — — — — —.“ [1]

Nálunk is többen voltak olyanok, kik theologiai tanulmányaik érdekében lettek orientalistákká, igy *Kapusi Sámuel*, egy héber nyelvtan szerzője, meghalt 1718-ban, *Tsepregi Mihály*, a *Dissertatio de Keri Ketib* szerzője (Franck. 1725.), a melylyel, mint Bod Péter helyesen jegyezte meg: „igen nagy kedvességet nyert a' Tudósok előtt: bizonysága is lészen az az ő tudományának sok ideig.“ *Tsétsi János* pataki tanár a héber régiségekről irt munkát, melynek nyomtatására a berni magistratus adott költséget és még igen sokan, a kikről, ha Isten egészséget s erőt ád, egy külön munkában szándékozok bővebben emlitést tenni. [2]

*

A reformatio elterjedésével az ó-testámentomi könyvek eredeti szövegének megértése a protestáns theologiára nézt elkerülhetlenül szükségessé vált, s ez a körülmény a héber nyelv tanulását nagyban előmozditotta. A római katholikusok ezt a szükséget nem érezték ugyan, de azért épp a protestánsokkal folytatott vitáik őket is reá vezették a héber- s más keleti nyelvek tanulmányozására s mert a hagyományra is nagy súlyt fektettek, annak keleti forrásait se nélkülözhették. 1611 óta Francziországban az oratorianusok rendje volt az, mely a protestantizmus ellen a bibliai tanulmányok terén nagy csatákat

[1] L. a XIV. részt.

[2] A „Keresztény Magvető“ egyik régebbi évfolyamában (1883.) már is értekeztem a hazai keleti tanulmányok történetéről.

vivott s e vitáikban a cartesianismus világnézete vezette 1675-ig, mikor a cartesianismustól egyházilag eltiltattak. Cartesius szerint a gondolkodás és megismerés az emberi lélek autonomiáján alapúl. Az oratorianusok a Port-Royal tantételeihez hajlottak [1] s a jezsuita rendszernek ellenségei voltak. Ott látjuk őket a franczia janseniták sorában, a kiknek alapitója *Cornelius Jansen* 1585-ben egy hollandi faluban született, utóbb yperni püspök lett s meghalt 1638-ban. 1640-ben két évvel halála után megjelent müvében Ágoston tantételeit vallja s a molinisták semipelagiasmusa s a középkori scolastica ellen fordul. A oratorianusok dieppei iskolájában nyerte kiképeztetését az ó-testamentom *történeti* exegesisének alapitója, a franczia *Richard Simon* (1638—1712), a ki aztán Párizsban a héber és syr nyelvet saját igyekezetéből tanulta meg. *Simonnak* korszakalkotó műve „Histoire critique du Vieux Testament" czim alatt 1678-ban jelent meg, de Bossuet püspök közbenjárására, ki az előszót és egy lapot a könyvből olvasott, a nyomdában lefoglaltatott. E munka utánnyomata Amsterdámban hagyta el a sajtót, latinra és angolra is leforditattott s hatodik 1685-ben megjelent kiadása tette leginkább ismertté foglalatját s a theologia terén vihart és forrongást idézett elő, nem csoda, hiszen a mű egyik fejezetfelirata igy hangzik: *Mózes nem lehet mindazon könyvek szerzője, melyek neki tulajdonittatnak.* Ez merész, uj állitás volt s az ó-testamentomi exegesis terén egy új korszak kezdete. Az ó-testamentumot eddig senki se tartotta egy történeti, a zsidó nép felszaporodott hagyományai feltételeinek alá rekesztett gyüjtő munkának, hanem egy a történet felett álló, isteni kijelentéseket tartalmazó műnek, s ime akadt ember, ki e tartalmat egyszerüen történeti források tárának nyilvánitja, a melynek szerzői irók, kiket ugyan prophétáknak neveztek s Izráel respublicája meghagyására irják meg a nagy munkát, melynek közrebocsátásáról a Szanhedrin gondoskodik. Simon még azt is tagadóba veszi, hogy a nagy Sinagoga lett volna az a testület, mely a kanoni könyveket összegyüjti, azoknak kanoni jellegét megállapitja, szerinte ezek a könyvek egymásután iródtak s módosultak; igy az ihletett irók három korszakát, vagyis rétegét

[1] „Port Royal des Champs" Versailles mellett czisztercita apácza klastrom, 1223-ban alapittatott. Egy másik ilyen nevű klastrom, ennek filiá-ja, Párizsban alapittatott 1626-ban; ez volt a jelentékenyebb.

tételezi fel, melyeknek legutolsója *Ezra* idejére esik, u. m. 450-re Kr. előtt, vagy talán még későbbre, a mikor az emlékiratok megröviditve gyűjtettek össze s ezeknek gyűjteménye az ó-testamentom. Az irókat ugyan ihletetteknek mondja, de mit ért az ihlet szó alatt, nem világos; lehet, hogy az *inspiratio* nála nógatást, ösztönzést jelent. Szóval ez homályos pont munkájában.

A különböző időszakok irói, Simon szerint, a szövegekhez toldalékokat is csatoltak és így eredtek a feliratok, a zsoltárok czimei, *Job* könyvének prologusa. Mind e szövegeket kicsi tekercsekre irták, a melyek, mint Simonnál olvassuk, helytelenül összefüzve azt a zavart csinálták, melyet most a kész ó-testamentumban oly gyakran látnunk lehet. A zavarnak ilyenszerű mechanikai fejtegetése s kimagyarázása a komoly kutatót nem elégitheti ki s Simon nézeteinek fő érdeme nem a positiv alkotás terén van, hanem a nemzedékről-nemzedékre átszállott rendszer negatiojában. A pentateuchus-ban előforduló törvények és rendeletek szövegeit ugyan ő is Mózesnek tulajdonitja, de a történeti darabok szerinte Mózes rendeletjére nyilvános irók által irattak s Mózes eredeti szövegeit biztosra különválasztani s az egész mű létrejöveteléről biztost tudni nem lehet. A prophetikus iratok eredetéről még zavartabb nézetei voltak, ezekről azt tartotta, hogy levéltárban megőrzött népszónoklatok, melyekhez aztán történeti magyarázatokat csatoltak. Ilyeténképen a szöveg szószerinti értelméről, mint a hogy azt a rabbinusok állitják, szó sem lehet; Simon ezekétől teljesen ellenkező véleményben van, de ebben a pontban nemcsak a rabbinusoktól, hanem saját egyháza s a protestáns egyház tanaitól is nagyban különbözött.

A massorethák hajszálhasogató, a legcsekélyebbekre is kiterjeszkedő hagyományát a Septuaginta elkészülése utánról keltezi, de egyben ellentmond azoknak, kik a héber eredetit részleg hamisitottnak mondják s a Septuaginta-t a szöveg tisztaságát illetőleg feléje helyezik. *Simon* helyesen veszi tagadóba azok nézetét is, kik a samaritán forditás szövegét, annak pótlékait s fejtegetéseit a héber szövegnél régibbnek és jobbnak tartják. A *Massora*-ról is helyesen vélekedik, oly nagy tekintélyt ugyan nem tulajdonit neki, mint *Buxtorf* s iskolája, de nem is kicsinyli annyira, mint mások tették, hanem egy szöveg-

kiadás *adnotatio critica*-jának tartja, a mi Merx szerint is a helyes szempont. A római kath. és protestáns egyházak egyaránt elitélik Simon tanitásait, előbbi kitiltja műveit az egyházilag megengedett könyvek sorából, utóbbi éles polemiával ostromolja. Németországban is megtámadják Simon tanait, s vele szemben az igazhivő tudományt az ó-testementumról, élesen körvonalozzák s mind ezt egy oly időben teszik, a mikor a keleti nyelvek s Kelet történetének bővült ismeretével egy új korszak kezdett hajnalodni a bibliai exegesis láthatárán.

A német egyetemek, irja Merx szóban forgó munkájában, a bibliai exegesist soha sem hanyagolták el, így a heidelbergi egyetemen még a harminczéves háboru előtt oly tudósok s tanárok működtek ezen a téren, mint *Münster Sebesztyén, Tremellius, Junius, Piscator, Hottinger J. H.* A legelső arab nyomtatvány Heidelbergben látott napvilágot, ugyanott jelent meg az arab nyelvtan első compendiuma 1583-ban Mylius Jakab nyomdájában. A heidelbergi *Tremellius* az, ki a syr új testamentumot másodszor nyomatta egy hozzá csatolt kháld és syr nyelvtannal. A kedvező előjelek közt megindult mozgalmat azonban megzavarta a huzamos időn át tartott háboru s a pfalzi könyvtárnak Rómába való elvitele s csakis 1652-ben kezdett ismét élénkebb élet pezsegni a Károly Lajos fejedelem által lendületet nyert heidelbergi egyetemen s a nagyérdemű id. *Hottinger János Henrik* nyitotta meg a keleti tanulmányok s az ó-testamentumi exegesis küzdhelyét. De csakhamar a római katholikusok Heidelbergben a protestánsokon felül kerekedtek s ez a változás nem kedvezett a keleti tanulmányoknak s lezárta a sorompót a szabad vizsgálat előtt. Még 1787-ben sem javultak a heidelbergi egyetemen a kedvezőtlen állapotok; ez évben a prorector elrendeli, hogy egy luth. tanár kinevezését illetőleg a protestáns dogmatika tanszékére a r. katholikus tanárok véleménye kikérendő. A heidelbergi egyetemnek ekkor két facultása volt, az egyik r. katholikus, a másik protestáns, de a mint látjuk a prorectori rendeletből, a r. kath. facultásnak a protestáns facultás dolgaiba is elhatározó beleszólása volt. Hogy mégis az exegesis s keleti nyelvek tanitása ily körülmények közt teljesen el nem hanyatlott, Merx szerint annak a nehány jeles tanárnak köszönhető, kik az illető tanszékeket betöltötték, ezek közt volt az ifj. *Hottinger* is.

A szabad vizsgálat újabb korszakának egyik oszlopos férfia *Michaelis János Dávid* volt Göttingenben 1750. óta, ki a hollandi Schultens Albert az arab nyelv ismeretére alapuló iskoláját atyának legkiváltképp a syr nyelvet felkaroló munkásságával egyesitette. Ez az irány a heidelbergi egyetem r. kath. facultására is döntő hatással volt s ott is a keleti nyelvek tanulmánya lendületet nyert, mint a hogy ezt a karmelita rendbeli *Alexius ab Aquilino* tanári munkássága bizonyitja, de ez a lendület nem volt elegendő arra, hogy valamely nagyobb eredmény elérhető lett volna vagy legalább e karra nézve a kitartó haladás útja megnyilt volna.

A heidelbergi egyetem egyik fényes csillaga *De Wette*, a ki egész pályáján a szabad vizsgálat s a történeti iskola hive volt. Ó-testamentomi exegesise nagy haladást mutat az előbbenihez viszonyitva; az apologetika terét elhagyja s lelke az igazságért küzd s az idők szellemének megismerésére irányitja főfigyelmét. „Kritik der mosaischen Geschichte" czimü munkája kutatásaiban nagy haladást mutat. A pentateuchus Elohim okmányait a héber theokratia *eposá*-nak tekinti s ebben a felfogásában az akkori romanticismus befolyása nyilvánul. Mózes könyveiben mythusokat vél felfedezni, Ábrahámot egy mythikus alaknak tartja, a kiben a zsidó népszellem megnyilatkozik. Homer művét senki se tartja történeti műnek, hasonlóképpen a pentateuchus is költészet lényegileg s a zsidó népszellem megnyilatkozása. A jelen kor ennél többet lát a Mózesi öt könyvben, a héber nép egyik főirányának megfelelőleg törvénykönyvet szemlél benne egy oly időből, a melyben a polgári s büntető jog még nem volt elkülönözve a hierurg- és erkölcsi irányzattól. A vallási elemeket a mythikusoktól elkülönözendőknek tartja, s mintha lelke mélyében vizsgálatai eredményeivel nem volna megelégedve, dicséri a régieket, a kik őszintén s kritikától menten igaznak tartották, a mit tanitottak, a történet ugyan vesztes fél az ilyen hittel szemben, hanem a vallásosság sokat nyer vele. Hanem a kritika, ha hozzá fogtunk, nem maradhat félúton, tegyen ki-ki kötelessége s meggyőződése szerint. Még heidelbergi tanársága alatt a zsoltárok kérdésével is foglalkozott; a szerzők neveit s az alkalmak okait a gyüjtők s feldolgozók toldalékának nézi s ezekkel külön nem foglalkozik, mert egyáltalában nem barátja a hypothesiseknek. De Wette *Fries* böl-

csészeti irányának híve, mint Merx helyesen megjegyzi. Fries Jakab Kant tanát az ismeret theoriájáról empirikus psychologiaira változtatta, s az egyes dolgokat magukba véve különkülön a hit tárgyainak tekinté; ez a nézet sokban Schleiermacherével egyezik. De Wette felolvasásai a heidelbergi egyetemen a héber, syr és kháld nyelvtanon kivűl kiterjedtek a herméneutikára, az isagogikára, a pentateuchra tekintettel a jogtörténeti szempontokra, *Job* könyvére, a zsoltárokra és *Jesajas*-ra: egy méltán csodálatot gerjesztő repertorium, mint Merx írja, különösképpen, ha fontolóra vesszük, hogy az egész újtestamentumi tudomány tanitása szintén De Wette vállait terhelte. Ez a jeles tudós 1811-ben a berlini egyetemhez kapott meghivást, a mit el is fogadott s helyébe Paulus Henrik Eberhard Gottlob jött Heidelbergbe s mint Merx Adalbert találóan mondja: a múlt embere váltotta fel a jövő emberét. Mindazonáltal tekintettel sokoldalu alapos tudására, melynek világos jeleit adja „Neues Repertorium für biblische und morgenländische Literatur" (1790–1796) cz. irodalmi vállalata lapjain, a heidelbergi egyetemre nézt elején nyereség volt ottani tanári működése, a melyet azonban ép egészségben nem hosszú ideig folytathatott, mert 1814-ben guta érte, de azért még tovább tanitott 1844-ig, a mikor is nyugalmaztatott. Sok ósdi nézete volt Paulusnak, így a többi közt a *Kohelet* cz. ó-testamentomi könyv szerzőjének Dávidot tartotta s abban a nézetben volt, hogy a *Kohelet* czím Akadémiát jelent. Paulus mellett darab ideig *Wilken Frigyes*, a perzsa nyelvnek jeles ismerője adta elő a hermeneutikát, de 1817-ben már Lipcsébe költözött át. Majd *Umbreit Frigyes Vilmos Károlyt*, a göttingeni egyetem egykori hallgatóját, hitták meg az ó-testamentomi exegesis és keleti nyelvek tanárának Heidelbergbe. Szerinte „Kohelet" a perzsa uralkodás alatt iratott s ez a mű nem összevetett töredékekből áll, hanem egységes; ez állitásainak megindokolása haladást jelez a bibliai tanulmányok terén. A keltezése a munkának még mindig igen korai, mert szerzője a hellén bölcsészeti szellem két fő megnyilatkozását ismerni látszik, u. m. az epikureismust és a stoát. Az „Énekek énekét" Umbreit drámának tartja a szó tágabb értelmében; ezt a munkát a héber irodalom egyik késői termékének mondja. *Job* könyvét róla irt magyarázatában a babyloniai számüzetés idejére teszi, éles ellentétben Eichhorn-

nal, a ki ezt a munkát Mózes előttinek véli; tárgyát Job könyvének, Umbreit szerint, egy régi elhomályosodott népmonda alkotja. Umbreit munkásságáról, tanairól s műveiről Merx részletesen értekezik.

Majd *Weil Gusztáv* következik, a nagy arabista, Mohammed életirója, a kiről Merx méltán igen magasztalólag szól.

Weillal darab ideig együtt működött az egyetemi tanári pályán Heidelbergben *Thorbeke András Henrik*, az arab nyelv és irodalom kiváló ismerője. Ez időszakban s később más kiváló orientálisták is tanszéket nyertek a neckarparti egyetemen, kiknek működését Merx érdemeik szerint méltányolja s dolgozatának e részét *Hitzig Ferdinánd* méltánylásával végzi, kinek biblia-magyarázó könyvei a protestáns theologusok széles köreiben ismeretesek s közkézen forognak. Hitzig kutatásait a szigoru módszer jellemzi s mint valamelyik munkájában irja: inkább módszerrel tévedni, mint a nélkűl lidércz gyanánt bolyongni. Ő nem elégedett meg a negativ kritika eredményeivel, hanem teljes igyekezettel kereste a positiv eredményeket, a melyeket azok helyébe tehet. Umbreittal szemben Hitzig a vizsgálat nagyfontosságu elemeit állapitotta meg. Éles kritikus, de mélyen vallásos, hivő keresztény volt. Azt irja munkái egyikében, hogy „idő és örökkévalóság csak logikai, de nem metaphysikus ellentétek, az idő az örökkévalóság része, mi a kettő közt vagyunk. Az a tény, hogy jelenleg élek, azt bizonyitja, hogy mindég fogok élni. Ez ellen kicsoda állitja, hogy a lélek összetett s mint ilyen, elenyészhetik“. Ez a meggyőződés erősítette meg egész valóját és cselekedeteit.

Merx dolgozata végén áttér a keleti tanulmányok meglepő eredményeire, ezen a téren mindenütt haladást látunk; újabb s újabb világosságok áradnak mindenfelé, a kétes problemától és a sötét helyekről távozik az árny s az igazságnak napja mind nagyobb területet hódit meg.

Gr. Kuun Géza.

Rousseau nézetei egy állam-vallásról.[1]

Az embereknek hajdan nem voltak királyaik, kivéve az isteneket, — sem kormányaik, csak a theokrácia formáját ismerték. Úgy okoskodtak, mint Caligula (a hatalom a jog) és abban az időben helyesen is okoskodtak így. Hosszú idő volt szükséges arra, hogy az emberek érzelmeiket és eszméiket megváltoztassák arra nézve, hogy egyik embertársukat úrrá tegyék maguk fölött és hizelegjenek maguknak, hogy ezzel minden rendben lesz.

Amaz egyszerű körülményből, hogy minden politikai társaság élére egy isten helyeztetett, önként következett, hogy annyi isten volt, a hány nemzet. Két egymáshoz idegen és majdnem mindig ellenséges nemzet nem ismerhette el hosszabb ideig ugyanazt az Urat; két egymás ellen küzdő hadsereg nem engedelmeskedhetett ugyanazon vezérnek. Így a nemzeti megoszlásból polytheizmus keletkezett, ebből pedig theologiai és politikai türelmetlenség, melyek azonban — mint később meglátjuk — természetükre nézve egy forrásból erednek.

A görögök képzelme, hogy ők t. i. a barbár nemzetek között a saját isteneiket ismerték föl, onnan eredt, hogy ők magukat ama nemzetek természetes suverénjüknek tekintették. Napjainkban azonban ez a tan kissé nevetségesnek tünik fel, mintha Moloch, Saturnus, Jupiter, Chronos ugyanazon egy istenek lettek volna! Mintha lehetne valami közös vonás képzeleti lények között, melyek különböző neveket viselnek! (Az összehasonlító vallás, a philologia segélyével azonban már ez irányban is egészen más nézeteket teremtett.)

Ha pedig az a kérdés merül fel, hogy a pogányság uralma alatt, midőn minden államnak megvoltak a maguk isteneik és szertartásuk, miért nem voltak vallási háboruk, — egysze-

[1] Lásd Rousseau: „Contrat Social" cz. műve IV. könyv VIII. fejezet.

rűen azon okból, mivel minden államnak meglevén a maga sajátságos szertartási és kormányzati formája, isteneiket törvényeiktől nem választották el. A politikai harcz egyszersmind vallásos is volt. Az istenek tartózkodási helye úgyszólva a nemzeti határok által volt megszabva. Az egyik nemzet istenének semmi joga nem volt más nemzet fölött. A pogányok istenei nem voltak féltékenyek egymásra, mert közösen volt megosztva közöttük a világ hatalma; még Mózes és a zsidók is gyakran említik ezt az eszmét, midőn Izrael istenéről beszélnek. Igaz, hogy ők úgy tekintették a Kanaániták isteneit, kiknek országát elfoglalandók voltak, mint a melyeknek hatalmát meg kell törni; de a szomszédos nemzetek isteneiről, kiket nem volt szabad megtámadniok, ilyenformán nyilatkoztak: „Nemde, a mit birnod adott neked Kémós, a te istened, nem azt bírod-e? Azonképen valakit kiűzött a mi urunk istenünk a mi orczánk elől, mi is annak örökségét bírjuk“. (Birák XI. 24.) Ebben elismert egyenlőség található a Kémós és az Izrael isteni jogai között.

De midőn a zsidók, kiket Babylon és később Syria királyai leigáztak, makacsúl megtagadták az engedelmességet az idegen isteneknek, ez a megtagadás a hóditók ellen irányuló lázadásnak tekintetett és az üldöztetések egész hosszú sorozatát vonta rájuk.

Minden vallás tehát azon állam törvényéhez levén forrasztva, mely azt előirta, más mód nem volt egy nemzet megtéritésére, mint annak leigázása, s nem voltak más hittéritők, mint a hóditók; és az a kötelezettség, hogy szertartási formájukat megváltoztassák, a legyőzött népre erőszakolt törvény lévén, a hóditásnak szükségszerüleg meg kellett előznie a megtéritést. Nem az emberek harczoltak az istenekért, hanem, mint Homérnál is található, az istenek az emberekért; mindenik nép győzelemért fohászkodott istenéhez és azért aztán új oltárokkal fizetett. Mielőtt a rómaiak megtámadtak egy helyet, felszólitották az isteneket, hogy hagyják el azt; és a midőn a Tarentinusoknak ott hagyták felbőszitett isteneiket, azért tették, mert ez isteneket már úgy tekintették, mint a melyek már az övéiknek alá vannak vetve, s kötelesek is egyszersmind az utóbbiaknak hódolni. A legyőzötteknek meghagyták isteneiket, mint meghagyták törvényeiket; az egyetlen sarcz, a mit gyakran rájuk mértek, egy korona volt a Capitoliumi Jupiter számára.

Végtére, midőn a rómaiak szertartásaikat és törvényeiket a birodalommal együtt kiterjesztették és a legyőzöttek szokásait maguk is gyakran elfogadták, ez óriási birodalom népei, miután a polgári jog mindeneknek megadatott, egész észrevétlenül úgy találták, hogy van egy sereg istenük és vallásuk, majdnem mindenütt ugyanazon formában — és innen van, hogy a világ végezetre a pogányságot egyetlen vallásnak kezdte ismerni.

Ilyen körülmények között lépett fel Jézus, hogy megalapitson egy lelki királyságot, mely a vallási és politikai rendszert egymástól elválasztván, lerombolta az állam egységét és okozta ama benső visszavonásokat, melyek a keresztény népeket folyton tüzelték. Minthogy egy más világban lévő királyság emez új eszméje sohasem mehetett át a pogány nép öntudatába, a keresztényeket mindig tényleges forradalmároknak tekintették, kik hypokritai megalázkodás álarcza alatt csak az alkalmat keresték, hogy függetlenitsék magukat és hogy ravaszság által bitorolják a hatalmat, melyet gyöngeségükben csak színlelve tiszteltek. Ez volt az üldöztetések igazi oka.

A mitől a pogányok féltek, tényleg bekövetkezett. Aztán minden megváltozott; az alázatos keresztények fölemelték hangjukat és ama más világbeli színleges királyság egy látható fő alatt csakhamar a világ legerőszakosabb despotizmusa lett. Minthogy pedig fejedelem és polgári törvények mindig voltak, e kettős hatalom az igazságszolgáltatás folytonos conflictusát eredményezte, mely minden üdvös politikát lehetetlenné tett a keresztény államokban; helyzetéből senkisem értette meg, hogy vajjon a világi vagy az egyházi uralomnak engedelmeskedjék-e.

Több nemzet azonban, Európában és annak határai körűl fenn kivánta tar ani, vagy újra behozni a régi rendszert — de eredménytelenűl, mert a kereszténység szelleme mindenütt győzedelmeskedett. A vallásos szertartás mindvégig nyert erejében és független maradt a szuverén hatalomtól - és pedig az államtesttel való bármi összeköttetés nélkül. Mohammednek nagyon józan eszméi voltak; politikai rendszerét teljesen egységesítette és mindaddig, mig utódai, a kalifák alatt, kormányzati formája fennállott, a kormányzat megosztatlan és ebben a részben jó volt. De midőn az arabok virágzó, tanult, mivelt és kényelmes nemzet lettek, a barbárok igájába kerültek és a két hatalom között a szétválás újra kezdődött. Habár a mohammedánok

között kevésbbé látszik, mint a keresztények közt, e szétválás mégis megvan, különösen az Ali sectájában; sőt Perzsiában ma is látható.

Közöttünk az angol királyok és a czárok tették magukat az egyház fejeivé; de e czimnél fogva ők inkább ministerei, mint uralkodói az egyháznak, s nem annyira megváltoztatási jogát, mint a hatalmat annak fentartására nyerték meg; egyszóval nem törvényhozói, hanem fejedelmei az egyháznak. A hol a klérus *egy* testületet alkot, ott ők az urak és törvényhozók. Tehát két hatalom, két szuverén van Angliában és Oroszországban.

A keresztény írók közül Hobbes az egyedüli, a ki tisztán látta a veszedelmet és annak orvosságát és a ki ajánlatba merte hozni a sas fejeinek újra egyesitését, a politikai egységesség helyreállitását, mely nélkül soha egy állam sem lehet jól construálva. Nem annyira a politikai elméletében levő hamis, mint inkább a jogos és igaz elemek tették őt gyülöltté.

A történelmi tényeket e szempontból itélve meg, úgy hiszem, hogy Bayle és Warburton ellenkező véleményei könynyen megczáfolhatók. Az előbbi azt állitja, hogy a politikai testben a vallásnak nincs hasznos volta; az utóbbi, másfelől, hogy a kereszténység annak legerősebb támasza. Az első állitás ellen könnyen bebizonyitható, hogy minden állam vallásos alapokon épült föl; a másodikra nézve pedig, hogy a keresztény törvény inkább sérelmes, mint hasznos az állam szilárd megalkotására. Hogy magamat könnyebben megértessem, szükségesnek látom, hogy a vallás eszméinek kissé szorosabb meghatározását adjam.

A vallás, a társadalomhoz való viszonyában tekintve, mely vagy általános, vagy részletes, szintén két osztályba sorozható, t. i. az ember, mint egyén vallása és a polgár vallása. Az első, templomok, oltárok, ritusok nélkül, a legfelsőbb Isten tisztán benső imádására és az erkölcsiség örökös kötelességeire szoritva: az evangeliom tiszta és egyszerü vallása, melyet a természetes isteni törvénynek is nevezhetünk. A második, előirva egy különálló államban, megadja annak isteneit, sajátságos és czimzetes patronusait. Meg vannak dogmái, ritusai, külső szertartásai, melyeket a törvények irnak elő; az ember jogait és kötelességeit csak az oltárig terjeszti ki. Ilyenek voltak a

régebbi nemzetek vallásai, melyek mind isteni törvények czimén szerepelnek.

Van a vallásnak egy harmadik faja, mely az embernek kétféle törvényt, két vezért és két országot nyujtva, teljesen ellentétes kötelességeket szab elébe s egyszersmind megakadályozza abban, hogy egyszerre kegyes ember és jó polgár is legyen. Ilyen a lámák, a japánok és a római keresztények vallása – más néven: a papok vallása. Ebből születik egy vegyitett és nem-társadalmi törvény, melynek nincs neve.

Politikai szempontból tekintve, mind a három vallás-fajnak meg vannak a maga hibái. A harmadik annyira érthetően rosz, hogy nem is szükséges időt vesztegetni rá. A mi lerombolja a társadalmi egységet, nem jó az semminek; minden oly intézmény, mely az embert maga-magával ellentétbe hozza, értéktelen.

A második csak annyiban jó, a mennyiben az Isten tiszteletének kifejezését a törvények szeretetével összeköti és az országot a polgárok eszményképének tárgyává tevén, azt tanítja, hogy az államot szolgálni egy a gondviselő Istenség szolgálatával; a theokratiának olyan fajtája, melyben csak a fejedelem legyen a „Pontifex" és a birák a papok. A ki ilyen országért hal meg, martyrságot szenved, törvényeit megszegni hitetlenség, a bűnös embert nyilvánosan pellengérre állitani annyi, mint kitenni őt az istenek haragjának: „Sacer esto" (Legyen megátkozott). Ez azonban csak annyiban rossz, a mennyiben hamisságon és tévedéseken alapul, mennyiben az embereket hiszékennyé és babonássá téve, megcsalja és az Istenség igaz imádását hiú czeremóniákkal homályosítja meg. Szintén rossz e fajta vallás, ha zsarnokivá és szűkkeblűvé válván, egy nemzetet vértszomjazóvá és türelmetlenné teszen, hogy az csak ölésre és gyilkolásra áhítozik és ama hitben él, hogy szent cselekedetet viszen véghez, ha az „eretnekek" kiirtására törekszik. Ez a nézet természetes hadi állapotot teremt a nemzetek között, mely egymás biztonságát veszélyezteti.

Hátra van még az egyén vallása, vagyis a keresztény vallás, nem a mai azonban, hanem az evangeliumi keresztény vallás. E magasztos, tiszta vallásban az emberek, mint egy Atya gyermekei, egymást mint testvérek ismerik és a társadalmi kötelék, mely őket összeköti, nem szakad meg a ha-

lálban sem. Ez a vallás azonban, miután semmi különös viszonyban nincs a politikai testhez, a törvényeket csak természetes erejükre hagyja, melyet azok önmagukból meritenek, a nélkül, hogy bármely más erőt nyújtana nekik és e miatt a társadalomnak egyik nagy köteléke teljesen hatástalan marad. De a mi több, e vallás nem köti a polgárok szivét az államhoz, hanem éppen minden földi dologtól elválasztja őket. Semmisem irányulhat inkább a társadalmi szellem ellen.

Azt mondják, hogy egy igazi keresztényekből álló nemzet a legtökéletesebb társadalmat alkotná. E föltevésben azonban meg van az a nagy ellentmondás, hogy az igazi keresztények társadalma többé már nem volna emberek társadalma. Az ilyen társadalom sem a legerősebb, sem a legtartósabb nem lehetne; már tökéletességénél fogva nem lenne benne összetartás; éppen tökéletessége volna leromboló bűne.

Minden ember tenné a maga kötelességét, a nép engedelmeskednék a törvényeknek, a főbbek igazságosak és mértékletesek volnának, a birák egyenes-lelkűek, megvesztegethetetlenek; a katonák nem félnének a haláltól; nem lenne sem hiuság, sem fényűzés. Mindez igen szép és jó dolog lenne. A keresztény vallás azonban teljesen szellemi vallás, csupán menynyei dolgokkal foglalkozván; a keresztény országa nem e világból való. Igaz, hogy teszi kötelességét, de teszi mélységes közömbösséggel arra nézve, ha vajjon törekvésének jó vagy rossz következménye lesz-e. Föltéve, hogy semmivel sem vádolhatja magamagát, semmit sem törődik azzal, ha vajjon jól vagy rosszúl mennek-e a dolgok idelent. Ha az állam virágzó, alig meri élvezni annak örömeit, mert a földi ország dicsőségében büszkélkedni nem az ő elve. Ha az állam hanyatlik, áldja az Isten kezét, melyet népére emelt. Hogy az állam békességes legyen és benne az összhang fentartassék, szükséges volna, hogy minden polgár kivétel nélkül egyenlően jó keresztény legyen; de ha közöttük véletlenül találkoznék egyetlen ambitiozus ember, egyetlen hypokrita, az ilyen ember bizonyosan előnyt nyerne kegyes honfitársai fölött.

A keresztény szeretet nem engedi, hogy valaki atyjafiáról elhamarkodva rosszúl gondolkozzék. Mihelyt valaki ravaszság által megtalálta a nyilvános tekíntély mások előtt való imponálásának művészetét, azonnal bizonyos méltósággal ruházzák

fel, mert Isten akarja, hogy őt tiszteljék. Mindjárt uralmat is gyakorol, mert Isten akarja, hogy neki engedelmeskedjenek. A kezébe letett hatalommal ha visszaél, Isten vesszejének tekintik, melylyel gyermekeit bünteti. A zsarnok elűzésére kételyeik támadhatnának, ez esetben pedig meg kellene zavarni a nyilvános békét, erőszakot alkalmazni, vért ontani; mindez pedig alig egyezik meg a keresztényi szelidséggel és egyáltalában van-e valami fontossága annak, hogy ők szabadok, vagy rabszolgák e siralomvölgyén? A fődolog az, hogy elérjék a paradicsomot, s ehhez a megadás a legalkalmasabb eszköz.

Az idegenek háboruval fenyegetnek; minden polgár aggodalom nélkül megyen a csatába, egy sem gondol a menekvésre. Teszik kötelességeiket de győzelemért való lelkesült kivánság nélkül; jobban tudják, hogyan kell meghalni, mint hóditani. Mit határoz az, hogy ők a győzők, vagy a legyőzöttek? Nem jobban tudja a gondviselés, hogy mi szükséges nekik? Mily nagy előnyt nyerhet egy merész, kitartó, föllelkesült ellenség ilyen stoikus közönyösségből! Állitsuk szembe velök azokat a nemes népeket, melyeket a dicsőség és hazájuk szeretetének égő lelkesültsége bátorit. Tegyük fel, hogy egy keresztény köztársaság áll szemben Rómával, vagy Spártával: a kegyes keresztény sereg legyőzve, szétszórva, elnyomatva lenne, mielőtt eszére térhetne, vagy biztonságát csak ama megvetésnek tulajdonithatná, melyet az ellenség róla feltételez. A Fábius katonáinak esküje nemes eskű volt; ők nem tettek fogadalmat arra, hogy vagy győznek, vagy meghalnak, csak arra, hogy mint győzők térnek vissza s esküjöket megtartották. A keresztények sohasem cselekedhetnének ilyent, mert ez Isten-káromlás lenne.

Azonban nem is beszélhetünk keresztény köztársaságról, mind a két szó kizárja egymást. A kereszténység csak szolgaságot és függést prédikál. Szelleme a zsarnokság legjobb előmozditója. A keresztények rabszolgáknak teremtettek, ők maguk is jól tudják ezt, s nagyon közömbösek, hogy felébredjenek; mert szemükben e rövid életnek igen kevés értéke van.

Azt mondják, hogy a keresztény hadseregek kitűnőek; de hiszen keresztény hadseregről nem is beszélhetünk. Némelyek a keresztes hadakat emlegetik; anélkül, hogy érdemüket kicsinyleném, állitom, hogy azok nem keresztények, hanem csak a papok katonái, az egyház polgárai voltak; olyan lelki országért

harczoltak, melyet az egyház valahogyan világiasított. Ez pedig a pogánysághoz vezet vissza minket; mivel az evangelium nem alapitott nemzeti vallást, a keresztények között bármely szent háború lehetetlen. A pogány császárok alatt a keresztény katonák bátrak voltak, mert a pogány katonákkal szemben nemes versengés töltötte el őket; de mihelyt a császárok keresztények lettek, ez a versengés megszűnt; s midőn végűl a kereszt elűzte a sast, minden római erény elenyészett.

De félretéve politikai vonatkozásokat, tekintsük meg a jognak magának e tárgyra vonatkozó elveit. A jog, melyet a társadalmi szövetség ád a szuverénnek alattvalói fölött, nem lépheti túl az általános hasznosság határát. Tehát az alattvalók nem felelősek a szuverénnek bárminő véleményükért, kivéve, ha az nincs a közösség elve ellen. Az államra nézve pedig nagyon fontos dolog az, hogy minden polgárnak legyen vallása, mely őt kötelességei teljesitésére ösztönözze; de e vallás dogmáihoz sem az államnak, sem tagjainak semmi köze nincs, csak a mennyiben amaz erkölcsiséget és kötelességeket érintik, melyeket az, a ki hiszen ama dogmákban, köteles másokkal szemben gyakorolni. Mindenkinek lehet olyan meggyőződése, a milyen neki tetszik, a nélkül, hogy arról a szuverén tudna, mert, mivel neki semmi hatalma nincs egy más világban, alattvalóinak a jövő életben való sorsa nem az ő ügye, föltéve, hogy jó polgárok ebben az életben.

Van azonban egy tisztán polgári hitvallás, melynek czikkelyei meghatározása a szuverén kötelessége, és pedig nem annyira, mint vallási dogmákat, hanem mint a társadalmi összetartás érzelmeit, melyek nélkül lehetetlenség jó polgárnak és hűséges alattvalónak lenni. Anélkül, hogy azok valakire kényszerithetők lennének, a szuverén száműzheti az államból azokat, kik nem akarnak bennök hinni; száműzheti pedig nem mint hitetleneket, hanem mint társadalom-elleneseket, mint a kiket nem őszinteség vezet a törvény tiszteletére és a szükségben hazájuk iránti önfeláldozásra. Az államvallás dogmáinak egyszerüeknek, számban kevésnek és határozottaknak kell lenniök, minden magyarázat és kibővités nélkül. Egy Istenség létezése, a ki hatalmas, bölcs, jótékony, mindentudó és kegyes; a jövő élet, az igazságosok boldogsága, a rosszak bűnhödése, a társadalmi szövetség és a törvények szentsége – ezek a posi-

tiv dogmák. A negativ dogmákra nézve csak egyre szoritkozom, t. i. a türelmetlenségre, mert ez a credokhoz tartozik, melyeket kizártunk.

Azok, a kik a polgári türelmetlenséget a vallási türelmetlenségtől megkülönböztetik, véleményem szerint, tévedésben vannak, mert a kettő egymástól elválaszthatatlan. Lehetetlen olyan emberekkel együtt élnünk, a kikről azt hisszük, hogy elkárhozottak; őket szeretni annyi, mint gyülölni az Istent, ki őket bünteti; őket vagy megtériteni, vagy megbüntetni köteleztetünk. A hol a theologiai türelmetlenségnek tér van engedve, ott annak befolyása is van a polgári életre; s mihelyt e befolyás érezhető, a szuverénnek megszünt a hatalma még világi ügyekben is, mert a király alá van rendelve a papi uralom szeszélyeinek.

Miután pedig többé nincs és nem is lehet kizárólagos nemzeti vallás, mindazokat meg kellene türnünk, a kik másokat is megtürnek, a mennyiben dogmáik nem ellenkeznek a polgári kötelességekkel. Bárki merészelné mondani, hogy „az egyházon kivül nincs idvezülés", ki kellene üzni az államból. Ilyen dogma csak a theokratikus kormányforma mellett állhat, minden más mellett mérgező hatású. Az ok, melyért IV. Henrik a római vallást vette fel, amaz egyház minden becsületes hivőjét arra kellene inditsa, hogy tagjai közül kilépjék, s különösen minden egészséges gondolkozású fejedelmet. (IV. Henrik r. kath. és protestáns papokkal tanácskozást tartatott; a protestánsok azt állitották, hogy bárki is idvezülhet a római egyházban; a rómaiak pedig azt, hogy ők a protestáns hitben elkárhoznának — s ezért IV. Henrik a római egyházba lépett.)

Rousseau fennebb ismertetett nézetei alig egyeztethetők össze a józan itélettel. Hogy előtte a Jézus vallásának szelleme sem imponált, könnyen érthető, ha tekintetbe vesszük, hogy Jézus az egyéni akarat, egyéni tehetségek, az egyéni lélek fejlesztésére törekedett vallás-erkölcsi alapon; mig Rousseau, sajátságosan megconstruált államszerkezetében, az egyéni akaratot, az egyéni meggyőződést nemcsak politikai, hanem vallási tekintetben is alávetette az általános akaratnak. „A tökéletes rendszerü törvenyhozásban a részleges vagy egyéni akaratnak nem-tevőlegesnek kell lennie" — és ez áll, a mint láttuk, a vallásra nézve is, melynek dogmáit a szuverén határozza meg. Ilyen állapotban az egyén teljesen ki lenne téve azok zsarnok-

ságának, kik vallási tekintetben a többséget alkotnák; s minthogy ez a többség képviselné a szuverén általános akaratot, természetesen fel lenne hatalmazva arra, hogy bárminő kényszeritő dogmákat alkalmazzon, s ennélfogva csak a fanatikusok örvendenének a jólétnek. Ha Rousseau a legőszintébb keresztényeket is hypokritáknak nevezi, vajjon mit mondhatnánk az ő államának ama polgárairól, kik kötelesek volnának olyan dogmákban hinni, melyekről tudnák, hogy csak a lélekbeli elkárhozásra visznek?

Hiszen ilyen okoskodással szentesitve lennének a boszorkányégetések, az inquisitió óriási borzalmai, általában a középkor fanatizmusából eredő vallási igazságtalanságok, melyek ellen Rousseau oly vehementiával harczol. Maga az állam lenne legerőszakosabb üldözője saját polgárainak, kiknek pedig jólététől és békéjétől függ minden állam sorsa.

De tegyük fel, hogy egy ilyen államban minden polgár alárendelné egyéni hitét, meggyőződését az általános akaratnak; ebben az esetben a kényszer hatása alatt álló, de a többi polgárokban is nem ama végtelen közömbösség támadna-e ilyen intézmények czéljai iránt, melyet Rousseau csak a keresztény szellemnek tulajdonit? Mi lelkesithetné az egyént és az összes testet a tovább fejlődhetésre, midőn annak minden útja bezáratott? Mi tenné fogékonynyá a lelkeket amaz isteni igazságok iránt, melyek nincsenek helyhez és időhez, de még a legtökéletesebb politikai állam-dogmákhoz is kötve, hanem örökös, végtelen kijelentések által lesznek nyilvánvalók?

Még két nevezetes megjegyzés található a kereszténységre vonatkozólag Rousseau fennebb ismertetett nézeteiben; t. i. hogy a keresztény vallás szelleme teljesen társadalom-ellenes és továbbá, hogy az a zsarnokság legjobb előmozditója. Az előbbire nézve ő maga is megjegyzi, hogy a keresztények egymást testvéreknek tekintik, s az a társadalmi kötelék, mely őket összeköti, nem szakad meg a halálban sem — és csupán csak az az egy baj van benne, hogy az nem a Rousseau czéljait szolgálja — egyéb semmi.

A második már komolyabb argumentum. Hogy a római, sőt igen gyakran a protestáns egyházak történelmében a keresztény elvek *hibás alkalmazása* a zsarnokság szellemét táplálta, az igaz; de hogy ezért már minden igaz keresztény rab-

szolgának teremtetett, nagyon gyönge állitás a bebizonyithatásra. Hiszen maga Jézus is lehetett volna a politikai hatalom rabszolgája, sőt lehetett volna a vallási fanatizmus rabszolgája, ha Pilátus előtt megtagadja elveit; de nem lett sem ő, sem egyetlen személyes követője. Pál apostól büszke volt római polgári czimére; Péter apostol ama nevezetes éjszakán háromszor tagadta meg mesterét — mégis mindakettő a római politikai hatalom halálthozó megtorlását szenvedte. A kereszténységben nem a zsarnokság, nem a rabszolgaság szelleme forgatta föl a világ legnagyobb és leghatalmasabb jogállamát, hanem az a szabadság, függetlenség szelleme, melyet ama politikai hatalom addig leigázott és a melyet a keresztény vallás ébresztett föl a lelkekben. A politikai állam uralma alá rendelt istenek hatalma az emberek szeszélye szerint ingadozott, sőt e szeszély határozta meg az istenek büntetését: s képzelhetjük-e, hogy Rousseau államában egyébre vezessen a többség akarata a „társadalom-ellenesek" ellen, kikre legkisebb büntetés a száműzetés? Jézus még a bűnösöket is Isten gyermekei közé számlálta — Rousseau az erkölcsös életü, de független gondolkozású embereket száműzi a dogmák kényszeritő hatása alatt élő emberek társaságából. Vajjon melyik szellem táplálja inkább a zsarnokságot? Hogy a keresztény szellem sem a vallási, sem a politikai rabszolgaságot maga mellett meg nem tűri, mutatják az első keresztények mártyr-szenvedései, a nagy reformátió szabadelvű vallásos mozgalmai, a Servétek, a Socinusok, a gályarabok esetei. Hogy Rousseau és a hozzá hasonlók elvei pedig a világ legóriásibb zsarnokságára vezettek, megmutatta a nagy franczia forradalom és a reá természetesen következő Napoleoni rabszolgakereskedés. Ő volt annak értelmi atyja az összes létező emberi intézmények lerombolása és a népfenség túlságba vitt eszméjének hirdetése által. A leigázott emberiséget kivánta fölemelni, de a fölemelt rabszolgákból csak sansculotte apostolok születtek, kik az általános emberi jogok szent nevében folytatott küzdelemben a legádázabb ember-vadászatot űzték. A világ-uralmat kezében tartó római állam a keresztények kicsiny seregén nem tudott győzedelmeskedni, sőt ereje megtörött azok ellentállásán; a Rousseau magasztos eszméiből élő emberiség leigázására elegendő volt egy korszikai káplár. A keresztény szellemnek kellett újra feltámadnia, hogy

a fölforgatott világban új rendet alkosson; s mindaddig, mig a keresztény szellem táplálja a társadalmi és politikai intézményeket, az emberiség nem lesz kitéve olyan megrázkódtatásoknak, melyek az emberi jogok nevében az általános fejlődést megakasztják. Mert a keresztény szellem nem harczra tüzeli, hanem békességre vezeti az embert — és fejlődés csak békességben lehet. A kereszténység éppen mert — mint Rousseau is elismeri — nincsen dogmákhoz kötve, a leghatalmasabban mozditja elő az általános, az örökös fejlődést isteni törvények alapján, melyekkel a politikai intézményeknek is összhangban kell állaniok. E nagy világ rendjében sok olyan dolog van, melyekről még a Rousseau philosophiája sem álmodott; e nagy világ rendjéből pedig — a mennyit belőle ismerhetünk — a legjótékonyabb bölcseséget az a férfiú olvasta ki, kinek nevéhez a keresztény vallás megalapítása fűződik.

Lőfi Ödön.

A jellem.

Róm. IX: 6. „Nem mindnyájan Izraeliták, a kik Izraeltől valók“.

Pál apostol, a világhóditó evangélium messze földre szóló csatáinak bajnoka — a Krisztusban megjelent hitigazságok alkotásaival és történelembeli megvalósulásaival, az isteni üdvháztartásnak örököseivel, sorsossaival foglalkozik abban a levélben, melyből alapigénket felolvastam. Lelki szemei előtt az új vallás létküzdelmeinek derüs és borus képei egyszerre vonulnak el. S tekintetének egy sugára Izrael nemzetének, a messiási üdv választott népének hitéletére esik. És ott azt látja, hagy a nemzeties előjog által arra a legtöbb igényt támasztott nép gyermekei annyiban sem részesülnek a profetiák által kijelentett igéretek áldásaiban, mint a pogányok.

Hogyan lehetséges? Miért e változás? „*Mi Abrahám fiai vagyunk*“ — mondják a zsidók. Csalhatatlan következés: „*tehát szentek*“? S mégis az üdv népe essék el az üdvtől? Hisz az Isten, ki annyi boldog napot adott nekik, örökre biztositotta őket a maga kegyelme felől. „*A kiket pedig Isten elválasztott, azokat el is hivta; a kiket elhivott, azokat meg is igazitotta, a kiket pedig megigazitott, azokat meg is dicsőitette*“. (Róm. 8, 30.) Talán Isten elfordult volna népétől vagy nem a megigért Messiás a Krisztus? Az Isten evangéliuma ügyében külön meghivott mély értelmű apostol lelkén érzi e kérdések sziklanyomását; s oka van reá, hogy e két könyörtelen bizonyosságunak tetsző feltevés egyoldalú következményeinek útját vágja.

E népre a faraok fogságában épitett egyiptomi pyramisokról s a nemzeti és állami lét béke és hadilábon folytatott mozgalmainak aranykorából egy küzdelemteljes évsor soha el nem muló ragyogással vetit fényt. E nemzetnek a Dávid hárfája, s a Debora keleti hévtől ihletett ajaka alig valának méltók zengeni egykoron nagyságát. A bujdosó hazátlanság bomlasztó hatalmával is daczol nemzeti létele. A szenvedések iskolája csak neveli szivós érzületét. Istenhez való vonzalma, Mózes

törvényeinek uralma, a családi élet patriarcalismusa, sokszori megdöbbentő bukása és rettenetes tévelygése csak annál erősebben vonja őt be faji jellegének sánczaiba. Izrael Izraelnek maradt a babyloni szomorú emlékü fűzeknél, mint Cyrus udvarában, a többszörös idegen uralom alatt, mint a Tiberis partjain. Bizonyságául annak, hogy tehetségénél fogva vezérszerepre választott nép ez a történelemben; méltó arra, hogy részt vegyen mindabban, a mi nagy, magasztos és dicső.

Ámde e népnek, a mi egykoron erőssége volt: nemzeti és faji jellege, az lőn erőtlensége a lelki világ forradalmában. Jellemre itt sötét jövőt igér az apostol idején. Mikor az egész világ vigasztalás vagy remény után sóvárog, Izrael sajátságos lelkületének világuralom kell, vagy a végsemmiség! . . .

Igaz, hogy *az izraelitáké a fiúság, a dicsőség, a parancsolatok, a törvényeknek rendelése, az isteni tiszteletek és az igéretek;* közülök való a Krisztus is *test szerint,* nekik adattak első helyen az Istenországa megépitésének feltételei; nekik az örök élet új testamentuma; de ez a nagyrahivatottság még sem a legerősebb kezessége az üdvnek. A nemzeti gőg és engedetlenség válaszfalai közé be nem juthatott a ker. üdv világossága, vagy ha bevitték is azt az apostolok, az is a zsidók kizárólagos rendszer szellemének esett áldozatául; s nincs kizárva, hogy Isten a *pogányokból* választ népet magának. Nem távozott el ugyan az Isten a néptől; a messiási üdvigéretek korántsem hiusultak meg; de a mennyiben sokan a nép közűl távoztak el a legigazibb Isten hivéstől, s az érez század érezni a Jézus Krisztus hatását sem tudta, sőt Izrael az Ábrahám érdemeivel akar üdvözülni, s nem tudja, hogy a törvénynek — vége: bizony sötét, nyomasztó felhő alatt lebeg még a választott népnek a Messiás által megszilárditott képe. Erre vonatkozólag s a messiási örökségből saját hibája által kizárt népnek, a lélek keservébe fult igazság sujtó itéletét hirdetve mondja az apostol: *„nem mindnyájan Izraeliták, a kik Izraeltöl valók“.* Mintha csak azt mondaná, hogy el ne essék Izrael a neki igért szebb jövőtől; nem elég a régi szövetség, melyet Isten Ábrahámmal és Izsákkal kötött a lelkiismeretben; nem elég az izraelitaságra testileg születni; *nem az a zsidó, a ki kivül annak mutatja magát;* — a név, bármint feszül a szív ősei hallatára, még nem jog-igény, hogy csakugyan a választott nép, a Jákob áldásait öröklött család ja-

vára és előnyére leend a hitigazságok és profetiák történeti megvalósulása — hanem a történeti küldetésre csakugyan elhivott ősöknek vérbeli utódlása, jobban mondva az ősök jellemének vérünkbe való átvétele avat az *igéret fiaivá, igazi Izraelitákká!*

Nem sokkal azután, hogy az apostol ezeket mondá, Izraelnek ütött a nemzeti bukás végórája. Sírja fölött már csak a történelem tanuságai virrasztanak. Izrael azonban gondolkodóba ejt ma is vallásunk fölött. Szájról-szájra száll körünkben is, hogy miénk a jövő. De ma sem, nálunk sem a név maga, sem a puszta óhaj és tudat tesz urává jövendő sorsunknak, hanem igazi minta *jellemek nevelése* emel történelmi jelentőségünk tetőpontjára. — Erről akarok beszélni!

Jellemes ember, *jellemtelen* ember a közéleti beszédben gyakran előforduló jellemzések. Jellemes embernek tartjuk rendszerint az olyant, a kire bizton számithatunk, a ki nem könnyen riad vissza a nehézségektől, bajoktól, mások nem tetszésétől s inkább törik, de még sem enged igazságában. Jellemtelen szót szoktunk használni pedig az ide-oda hajlongó, szószegő és fecsegő, rendesen önállóság nélküli felabarátainkra. Azt mondja egy neves tudós[1]: „jellem az ember erkölesi világa, maga az erkölcsi ember. Jelleme mindenkinek van, mindegyikünk jellemes és senki sem jellemtelen". Igaz! Mindazonáltal avagy ki merné állitani, hogy jellem és jellem között nincsen különbség? ki merné mondani, hogy az a nemes felelősségérzet, az az adósságtudat, melyet a lángelme vállaira vesz mások panasza, kinja, sóhajaival szemben és az a könnyelmü felületesség, mely vállvonitva lemond kötelességeiről, a mivel haza, egyház és családnak tartozik, vagy ölbenyugasztott karral várja ezek boldogulását — mondom — kimerné állitani, hogy az ily jellemek egyenlő súlylyal esnek az itélet mérlegébe? . . .

Más kérdés, hogy miként változik és alakúl a jellem? Vannak ugyan némelyek, a kik határozottan állitják, hogy a jellem velünk születik és változatlan marad; a fiaknak az ősök hagyta örökség: jelleme. De mi, a kik hirdetjük az erkölcsi világban is a lehető föltámadás elvét, kik látjuk, hogy a jellem nem egyéb, mint folyton változó emberi indulatok, szenvedélyek, érzelmek, gondolatok, nézetek és cselekedetek fejlődése, szövet-

[1] Bodnár Zs.

kezése, hatása, nyilvánulása és eredménye, tehát változó erők eredménye, úgy tartjuk, hogy a jellem változó, nevelhető, a mint változó és nevelhető az erkölcsi ember. Tudjuk hiszen, hogy az a fenyőfa hó s jégteritett fehér lepel alatt, a német költő szép gondolata szerint, bár álmadozzék a gyászoló pálmáról, mely délszak-szigetén egymagában áll, de a leggondosabb ápolás által sem válik alkalmassá gyümölcs termésére. Ám azért ki tagadná, hogy a fenyő-viaszot alakitani és formálni, a gyermeki anarchiában rendet teremteni gondos és czélszerü neveléssel ne lehetne? . . .

Ezt tudva az egyház, a ker. vallás még a felnőttek jellemének neveléséről, alakitásáról sem mondhat le. Nem kérdheti Kainnal: „*avagy őrizője vagyok-e az én atyámfiának*“? Nem pedig azért, mert ha megakarja tartani körében a maga hiveit, a világosság fénysugaraival megszentelni, az erkölcsökben nevelni, s az evangélium mezején az idvesség legjobb ösvényére terelni óhajtja a lelkeket: úgy időről-időre okvetetlen számot kell vessen az idők érzése és a kor szellemének ama változásaival és áramlataival, melyek hatása alatt a jellem módosúl. E nélkül a vallás tevékenysége siralmas ének bensőség nélkül, futó homokba irt betüsor értelem nélkül, üres czeremónia valóság nélkül. Nem mondom én, hogy a templom, az igehirdetés vesse alá magát a divatnak, hiszen az emberi fülek most hizelkedő beszédeket kivánnak s az intéseket csak biborba takarva veszik be, majd fönn repdeső drága csemegéket óhajtanak, itt a csodaszerüek, amott a rombolók, emitt az izgalmasok, tovább a dörgések, vagy villámlások hatnak. Az emberek izlése szerint így alakitani az Istennek beszédét, annyi volna, mintha az ácsmester a fát nem zsinormérték után faragná, hanem ezt alkalmazná annak milyenségéhez. De azt igenis állitom, hogy kezünket a kornak üterére téve, a jövő nézpontjai szerint alakult eszmék hatása alatt a jellem fejlesztésre gondot fordítani — egyenes kötelességünk. Világosabban szólva — amaz egyes sokféle, fényes és setét alaknak, kinek egyénisége, mint képtár megannyi darabja, erdő megannyi fája szerepel az egész emberiség életében, az embernek jellemét a közczél szerint szükséges jellemvonásokkal időnként és helyzetenként pótolni — hivatásunknak tartandom mindenkor.

Csak két szóval nevezem meg ezen ma szükséges jellemvo-

násokat lévén előttem *abban is Krisztus az út, az igazság, az élet.* Az egyik az, hogy legyen a jellem *megbizható.*

A megbizhatóság olyan erény k. afiai! a mely az embernek lelkét a beszéd és cselekedetek által úgy, a mint van, megmutatja; őszinteségében, valamint a helyesen készült tűkör az arczot sem nagyitva, sem kicsinyitve láttatja az embert. A megbizhatatlanság épp olyan hiba, mint mikor valaki ábrázatát lárvával fedezi, hogy az ismeretlenség örve alatt gonoszságait szabadon űzhesse. Hogy az ember úgy elrejtőzik magában, mint Jákób az öreg Izsák elől, szinét változtatja, mint a chameleon — fölöttébb kártékony a vallásban, s homlokegyenest ellenkezik Jézus tudományával. A Sámuel könyvében olvassuk, hogy Saul kerestetvén Dávidot, ezt az ő neje házából kiküldé, fekvőhelyére pedig egy faképet helyezett s eltakarta azt, mintha Dávid volna. Ha keresünk némely embereket a házukban, vagy a vallásban, templomban, társaságban, sehol sem találjuk fel a valóságban. Elrejtőztek, — legfönnebb képét találjuk az embereknek, de nem láthatni szándékukat, nem tudhatni akaratokat, mesterségesen úgy el vannak takarva a csalárdságnak lepleivel.

Ha azt mondanók, hogy ma nincsenek ilyen farizeusi önzést képviselő emberek, az igazság édesanyja, a tapasztalás kiáltana vissza: nem igaz! Az álbölcseség sorscsapásai, a konkolyhintés sibarita tévelygései, az udvariaskodás betegitő bábjátékai; a szép szólamok, selymes szavak sátáni kétértelműsége; az ámitás pedáns formája; a hizelgés, mely fejét a hatalom lábai alá vánkosul hajtja le; a gyöngéd képmutatás, mely mások itéletét hallva, itél; a kétszinűség, mely nem tartja magát méltónak sohasem arra, hogy sarukötőt oldjon; a mézes nyelvű, de méregszivű barát; a hiuság, melyet népszerűség ejtett meg; a gyakortább térden, mint lábon állók álszenteskedő serege, a jóság imakönyvvel a kezében, a mint elhalad az utczán elesett igazság mellett; Macchiavelli titokzatossága; Tartuffe nagyképűsége; a fekete lelkűség garasos küzdelmei; a névnek értéke s a magasztos czimek, melyeket a megcsalt század nyújt hirhedt álerényekért — mind, mindezek a mai közéleti tevékenység szövevényeiben föllelhető farizeismus szellemének kiáltó bizonyitékai, tulajdon képének sokalaku másolatai. „*Jaj azoknak, kik a gonoszt jónak és a jót gonosznak, a keserűt édesnek s az édest keserűnek mondják, kik a sötétséget vilá-*

gossággá s a világosságot sötétséggé változtatják", mondja a próféta; de jön a farizeus s mindez alattomban és mesterségesen elrejtőzve gyakoroltatik. *„Szivében az ég, de szemében a pokol"* (Voltaire). Ha valakinek rosszát kivánja — oh, azt nyilván cselekedni gyalázat volna. Mit mondanának hozzá az emberek? Tehát csinos módokat kell kigondolni. Ha megakarja öletni embertestvérét, elől állitja a harczban, mint Dávid Uriást, vagy tiszteletet tenni megy hozzá, mint Herodes Jézushoz; myrtus ágak közé rejti a Hippackhosnak szánt gyilkoló vasat, vagy bevádolja a legnagyobb váddal, mint Akháb cselekedett. Ha vérei elől el akarja ragadni örökségét, körűlrajongja az örökhagyót, hogy testáljon. Ha hasznot hajt a hizelkedés a hatalmasoktól, előveszi a Mercurius varázspálczáját, s mindaddig bűvöl-bájol, migha száz szemei volnának is, — mint Argusnak — mind elalszanak, s akkor önként engedi magát fosztatni, lopatni. Ha magasba vágyik, jelszót keres, hogy az útjában állókat eltávolitsa; csapra ereszti az ártatlanok vérét s rémületes tettének jogos voltát elhiszik. Beköti az emberek szemét, hogy ne lássanak, betömi torkukat, hogy ne kiáltsanak: te kegyetlen, önző, vérszopó, ragadozó!

Ettől a farizeusok és Hérodesek kovászának nevezett álnokságtól és gonoszságtól megóvni a mai kor embereinek szivét; szemben az önmagából kivetkezett emberiség romlottságával paizsot emelni Diogénessel a romlatlan nép lelkülete fölé; megtanitani Izrael igazait így szólani: lárvás gonoszság! Kézi lámpást sem veszek kezembe, amúgy is látom palástod hasadékján át a te két formáju jellemed: — ez volna a mi czélunk. Őszintévé és megbizhatóvá tenni népünknek jellemét, oktatni tettek által, mert nagy vezér a példa, ez mindig magával viszi az embereknek, mint ama jelenések üstököse a csillagoknak harmadrészét: ez lenne a mi dicsőségünk. Megmutatni, hogy Izrael pusztulása ott kezdődik, hol a vallás szertartásos külsőséggé, képmutatássá válik. Borzadálylyal tölteni el a lelkeket minden tettetés és gonosz hazugság iránt, mivel ezektől minden rossz kitelik. Erről mondja Dávid Ferencz első püspökünk is: „Ez volt a kigyó, mely mérgével itatta azokat, kik őrizték a szikárság és szomoruság köpenyét a szellőztetéstől, melylyel az Isten szellemlényét takargatták". Ez az, miről az apostol irja, hogy miatta az igazság meghomályosodott, az

anyaszentegyház elbújdosott. Erre czéloz a jelenések irója, midőn mondja, hogy vannak olyanok, kik világi dicsőség szerint felöltöztetve vannak, biborban és bársonyban járnak s az Istent csengő-pengő cselekedetekkel tisztelik. Ez az egyiptomi fogság, melyben fogva tartatnak a keresztények, megkötöztetnek emberi leleményekkel; mint Jézus mondja: emberi szerzésekért hátrahagyták a Jézus törvényeit. Ez az Edom, a ki vérbe mártott ruhában jár, ki felinditotta egymás ellen az atyafiakat, kik verték, vágták egymást. Ez az az ember, kinek szájából kigyók jönnek ki. Ez az az idő, melyben a csillagok megfeketűltek az égen, a próféták sirtak, látván a vakulást az álnokság fiai által.[1]

De ker. afiai! magatok is meggyőződést szerezhettek, hogy Jézus mit mondott a farizeusokról. E nemzetség örökkévaló. De az egyenesszivüség, a megbizhatóság volt a Krisztusnak *kovásza*, melynek legádázabb ellenségeinek csontjáig is eljutott hatása.

De legyen a jellem másodszor *önérzetes.*

Ismeretes a hasonlat, mely az egyházat a hajóhoz hasonlitja s ugyis tapasztaljuk, hogy az egyház hasonlóan a Hirám hajójához, mely a próféta által megáldott czédrusfát szállitotta a templom épitéséhez, az Istennek élő templomait, az illatos fánál többet érő emberi lelkeket szállitja az örökkévalóságba. Hajóinknak tengere a végtelenség; az útak iránya a haladás nagy áramlata; kormányosai — a Krisztus szolgái; vezető csillagai a tökély és boldogság a távolban, hol az örökélet és az üdvözülés fenséges ábrándjai ölelkeznek fejünk fölött.

S im k. afiai, ha ebben a pillanatban jelen állapotainkat, jövő kilátásainkat, utirányunkat és javitást váró hibáinkat vizsgáljuk, lehetetlen be nem látnunk, hogy az egyházak új idők küszöbéhez érkeztek. A népszabadság véráztatta földjéről felszálló új kornak szelleme és a modern emberi gondolkodásmód egy nagyvivású átalakulás mozgalmát teremtette meg az egyénekben és intézményekben. E nagy mozgalomban hullám-hullámmal küzd; az emberiség nagy tengere fenékig felzavartatván, felszinre hord eddig nem látott dolgokat is, nem a fergeteg örvénye, hanem a tenger dagálya. És sem a multak nagy dicsősége,

[1] Jakab E: Dávid F. eml.

sem az ősiség érdemei, sem az isteni kijelentések, melyekkel Isten megáldott, sem a törvénykönyvek czikkelyei nem biztositják az egyházak jövőjét, hanem a *szabadság* és *felvilágosodás.*

Ámde mi biztositja a szabadság és felvilágosodást ellenségei ellen! Feltámad az ellenhatás. Sötét zápora elönt mindeneket, a mit az ember szabad elméje eddig a homályból kiemelt. A tekintély, az érdek és melléktekintet, az uralmi szenvedély és függésérzet ápolása, a hierarchikus gondolkodásmód, az elhallgattatás rendszere megkötözi az egyént a meggyőződés szabad nyilvánitásában, az itélettartásban és a hatalom ellenőrzésében jobban, mint Odysseust emberei az árboczhoz a syrén hangok ellen. A hatalom hatalmaskodássá válik. Alárendeltséget kiván. Megriad a szabad erők búja feslésétől. Gátat vet az élni akaróknak. Türelmetlen . . . Ha vesztett csaták után csüggetegség fojtogat, mint Laokont fekete kigyója, ha a lelkeken olykor erőt vesz az erőtlenség, a gyámoltalanság, mely elvesztve az önerejébe vethető bátorságot, mindent idegen segélytől vár; ha a szivekben az elhagyatottság, a szemekben a szegénység, a tagokon az önérzetnélküliség zsibbadtsága ül, — mi adja az erők megujulását, az el nem lankadó kitartást, mi adhatja a szabadság és felvilágosodás mellé a biztositékot a történelem minden idejében!!

Az *önérzetes jellem*, k. afiai. Az önbizalom fölkeltése. Ennek Jézus erkölcsi bátorsága szerzett tiszteletet. Ez amaz erő, mely szilárd durvaság nélkűl *szelid a törekvés módjában, de annál erősebb a czélra'törekvésben.* Erre van szükségünk! Különösen nekünk, a kiknek, mig mások a boldogságért csatáznak, a tiszta levegőért kell küzdeni!!

Önérzetet a jellemeknek! Ez alkotja a vallás nemes büszkeségét, mely még a szegények házában is és az idegen égalj födele alatt is ugyanaz marad. Ez égeti és edzi bele a jellembe azt az isteni vonást, melyet a hivatalos hatalom semmi szorongatása sem tud elnyomni; abban megvan a lánghév és érzékenység, a lélek finomsága és bátorsága egyszerre. Ez viszi érvűl és ütközetbe a maga igazságaiért önlelkiismeretét. S viszont ennek hiánya adja a gyöngeséget, hogy sok intézmény ma reménytelenűl tekint jövőjébe; mert a jövőt mások közreműködésétől várja. Hol eltűnt a lelkekből az igazi és öszinte jellemönérzet, mely éber vigyázattal tudna őrt állani a társa-

dalmi életérdekek fölött, s erős s egyúttal igazságos birája tudna lenni önönmagának, — ott a szabadelvüség vonásait a befeketiteni vágyó törekvés rövidlátása homályositja el; a hatalmasak tekintélyuralma és alkudozó törekvések zsibbasztják az organismus működését; s ezért szakadatlanul elégedetlenség és vérszegénység viszályai dúlnak, minden pang és a népesség elégedetlen. A jellem jelentősége ott nem a beltartalom súlya, hanem a kapaszkodás szerencséjétől függ. S hamarabb feje vétetik az igazságnak, mintsem egy önérzetes itélet létrejöhetne.

E társadalmi öntudat tevékenységét, melyből ki vannak zárva egészen az önös indulatok, az emberiségnek hálája mindenütt kanonizálta. S ha az egyházakban fojtott indulattal gondolnak a jellemönérzet szükséges beavatkozásaira: bizony sötétek azok a képek, melyek ennek következményeiből származhatnak; mert a jövendőséget vizsgálva mondá a nagy apostol: „***Nem mindnyájan izraeliták, a kik Izraeltől valók.***"

Ker. atfiai! Ne hagyjuk elsorvadni azt a jellembeli őserőt, mely századokig meg tudta védeni egyházunkat, s mely a legnagyobb áldozatokra is alkalmassá tette a végveszély perczében. Megbizható és önérzetes jellemek kellenek. Ez teszi tiszteltté az unitárius nevet, mint a samaritánusét a könyörület. Az egyes jellemek összessége körképpé szélesül. Ne legyünk közömbösek irántuk. Vezessük el a népet minden helyre, hogy *tanuljon*, de neveljük az egyház falai közt, hogy *érezzen* is. A rabszolga hódolata semmi, — a szabad férfié minden! Izrael példája, hol talajt nyert a képmutatási álszenteskedés és az ide-oda hajló vezethetőség — maga szolgáltatja a nagy tanuságot, hogy jellemek ereje nélkül, az egyház oszlopai támasz nélkül állanak. Ellenben a nép, mely elég megbizható és elég önérzetes a nehézségek elviselésére, el fog érni bizonynyal oda, hova a bátorság mérséklettel és okossággal mindig elért. Belső szervezkedést tehát a lelkeknek! Az önfentartás természeti ösztöne parancsolja ezt! Megbizhatóságot és önérzetet! Hogy ne mondhassa a történelem: élt egy kétlelkű, de önérzetében törpe nemzedék! Vegyük vallainkra az eszmék nehezedését; küzdjük le belső és külső ellenségeinket! Következend Istennek áldása: szabad és felvilágosodott lesz minden ember, őseihez méltó, azoknál boldogabb! Úgy legyen! Ámen!

BÖLÖNI VILMOS.

Az általános osztályozásról.[1]

A mint a közoktatási kormány a középiskolai törvény végrehajtásához komolyan hozzákezdett, a felekezeti középiskolák szorongatott helyzetbe jutottak. Kitünt, hogy a legtöbb ilyen középiskola sem megfelelő épülettel, sem megfelelő tanári létszámmal nem rendelkezik. A tanári fizetések sem voltak úgy rendezve, mint az államiaké. A törvény nevében megkezdődött tehát a rendezés. Legelőször is emelték szerződések alapján a tanárok fizetését; az iskolák költségvetéseinek összegei emelkedtek az állami segélylyel. Ezzel szemben aztán az állam szavát vette a felekezeteknek, hogy minden rendelkezésre álló módon és anyagi eszközzel a modern hygienikus és didaktikai követelményeknek megfelelő iskolai épületeket emelnek. Gyakran elég tekintélyes építési kölcsönöket is nyujtott.

Ilyen képet nyujtott a dolog kivűlről az utolsó két évtizedben. Ha csak kivülről nézzük ezt a fejlődést, lehetetlen megelégedéssel, lelki örömmel nem tekinteni a közoktatás történetét az utolsó években, mint emelkednek a szebbnél-szebb isk. épületek, mint gyarapodik a tanárok száma, mint nő fizetésük. De a dolognak a belső oldala nem mutat ilyen örvendetes képet.

A fentartási és építési segélyek révén az állam mélyen belenyult a protestáns felekezeti iskolák belső autonomikus életébe. Ezúttal nem tartozik tárgyam körébe, hogy elmélkedjem az autonomikus jogkörbe való benyulásról a felekezetek egyházi szempontjából. Csupán azt érintem röviden és futólagosan, hogy ez a benyulás iskolai szempontból hozott jót is, de hozott rosszat is. Jót hozott az oktatás szempontjából. Mert tagadhatatlan, hogy azóta a középiskoláknak — ha szabad ezzel a kifejezéssel élnem — a tudományos színvonala emelkedett. Igaz, hogy a haladás természetes menete is így hozza ezt magával s az állami beavatkozás nélkül is emelkedett volna e színvonal, ha nem is oly rohamosan. A haladás e tekintetben minden kétségen felül áll, valamint az is, hogy az állami beavatkozás e haladást siettette. Ma a tanulók természetes kiválogatódása tuda-

[1] Felolvasás az Országos Középiskolai Tanáregyesület kolozsvári körének január 23-án tartott ülésén.

tosan, tervszerűen megy végbe. Régebben mindenki, boldog-boldogtalan, tehetséges és tehetségtelen a középiskolába tódult s így oly elemek léptek el, a melyek miatt a szinvonalt nem lehetett megtartani. A méltányossági tekinteteket az osztályozásnál igen gyakran túlságos nagy mértékben használták ki szülők és tanárok egyaránt s e miatt fölösleges teherrel megrakottan alig vánszorgott a humanus középiskola. Amint jeleztem, ez ma sok tekintetben másként van.

Volt s van az állami beavatkozásnak még egy másik nagy előnye. S ezt abban látom, hogy ma az általános műveltség alapjául szolgáló tanítási anyag nagyjában véve országszerte ugyanegy. Régebben a felekezeti intézeteknek kerületenként más-más tanítási tervük volt. A tanítási tárgyak különböző terjedelemben, gyakran különböző czélzattal is, de mindenesetre különböző fontossággal foglaltak helyet a tanítási tervben. Természetes, hogy ilyen körülmények között a tanításban elért eredmény is tárgyanként és intézetenként igen különböző volt. S a kikerülő ifjak a tudásnak, a készségnek igen különböző fokával és mértékével léptek az életpályákra. Ma ez is másként van.

Az állami segély elfogadásával a felekezetek kénytelenek voltak elfogadni az állami tanítási tervet is. Ebben még nem volna nagy veszedelem, mert hiszen ez a tanítási terv általában véve igen jó, megfelel czéljának s szégyenkezés nélkül össze lehet hasonlitani a franczia, német és osztrák tervekkel. Hanem a tanítási terv elfogadása szinte természetszerűleg maga után vonta a *rendtartás* elfogadását is. Ha nem is mindenütt, legalább igen sok helyen. A baj aztán itt kezdődik. Az állami iskoláknak nem volt multjuk, nem voltak hagyományaik, nem volt közszellemük; szóval nem volt meg az a termékeny, áldott talajuk, a melyből egészséges rendtartás kifejlődhetett volna. A mi megvolt a felekezeti középiskoláknak. Így történt aztán, hogy az állami rendtartás elfogadása után a középiskolák belső élete képe úgy megváltozott, hogy egy néhány év mulva jóformán maguk sem ismertek magukra. Mint mikor a délvidéki plántát átteszik a hideg észak fagyasztó légköre alá. Mert az átváltozás egyszerre, előkészület és átmenet nélkül, parancsszóra történt.

A felekezeti középiskolák kirugták maguk alól a talajt. Levetették egyszerű, de tisztes külsőjüket s ezzel megváltozott belsejük is. Lemondottak hagyományaikról, kialakult közszellemükről, a belső igazgatás szóbeliségéről és közvetlenségéről, az eddigi bizalmasabb és közvetlenebb viszony tanár és tanítvány között kezdett hidegebb, hivatalosabb lenni, a tanári karok patriarchalismusa is eltünt. Mintha a tanulók is megérezték volna a nagy változást. Csak lézengtek a nagy termekben, melyek falairól idegenül visszhangoztak szavaik, játékos kedvük.

A nagy szobák falai a mint távolodtak egymástól, úgy vonult ki a bizó vonzalom és jókedv is szivükből.

Ha valahol, itt bizonyára érezhettük, mily nagy erő és hatalom a hagyomány, a traditió. Összes ható eszközeink közül épen azok csusztak ki kezeink közűl, a melyek a valódi nevelés tényezői. Ma tanitunk, oktatunk; töltjük a tudományt a tanulók fejébe — talán kelleténél is nagyobb buzgalommal; de nem nevelünk. A régi protestáns középiskolák kissé durva és szegényes közélete — úgy tetszik nekem — nagyobb nevelő hatással volt az ifjúságra, mint a mai modern követelmények mesgyéjén járó középiskola.

Azóta eltelt már két évtized. S most úgy látom, hogy a hirtelen átmenet viszontagságait már kezdik kiheverni, újra erőre kapnak s az új légkörben lassan-lassan acclimátizálódnak.

De hát „a régiek elmulnak s mindenek megujulnak." A mit a középiskolai törvény megalkotásának idejében nem tettek meg a lázas alkotás és tett paroxismusában, azt most a csöndes munka és elmélkedés idejében kezdik helyrepótolni. Nem kellett volna t. i. teljesen a külföldi minták révébe befutni és megfeneklení, hanem a hazai protestáns iskolázás multját kellett volna jobban kutatni s a mi hasznos és értékesithető, azt felhasználni.

Csak egy pár példát legyen szabad felhoznom. Az első állami tanítási tervvel szemben majdnem a végső lehelletig ragaszkodtunk ahhoz, hogy a magyar irodalom a két felső osztályban taníttassék. De nem lehetett fentartani álláspontunkat. S most, midőn sok tárgyalás után az állami tanitási tervhez való ragaszkodás nevében végre kénytelenek voltunk redukálni a magyar irodalmat a VIII. osztályra, végre megjő a revideált tanitási terv s az meghozza sokszor és több oldalról felmagasztalt újításképen azt, a mit a protestáns gimnáziumok a magyar nyelv érvényesitése óta mint egészen természetes dolgot ápoltak kebelükben.

Majdnem igy jártunk az iskolai év két részre osztása kérdésében is. Az évharmadok ellen itt is küzködtünk, mert beláttuk, hogy az oktatás szempontjából pl. a VIII. osztálynál a harmadik évharmadnak épen semmi jelentősége sincs, a többi osztályoknál pedig alig több a semminél. S midőn végre ez is elfogadtatott, jött az a rendelet, a mely az év három részre osztását eltörli s e helyett a félévet hozza be. Annyira a réginek a mása ez a rendelet, hogy a miniszternek bizonykodnia kell újítása érdekében s figyelmeztetnie kell a tanári karokat, nehogy a régi féléves rendszert lássák ezekben az új félévekben.

Hát így mulnak el a régiek s így újulnak meg mindenek.

Mindez pedig annak a révén jő tollamra, hogy ez alkalommal az osztályozásról, annak hiányairól, fogyatkozásairól akarok egy nehány szót szólani, közelebbről pedig az u. n. „*álta-*

lános osztályozásról." Mert itt is az az eset, hogy az állami rendtartás elég helytelenűl nem fogadta el a felekezeti intézetek u. n. *általános osztályozását*, hanem a helyett más néven észrevétlenűl becsempészett a kimutatásokba valamit, a mi akaratlanul is azt pótolja, de helytelenül és igazságtalanúl.

Előre bocsátom, hogy az egész osztályozásnak elvi szempontból véve a dolgot, nem tulajdonítok nagy fontosságot. Mert hiszen a tanításnak, nevelésnek nem lényeges alkotórésze, sőt magának a fogalomnak körébe sem tartozik az osztályozás jegye. Hogy mégis foglalkoznunk kell e kérdéssel, annak oka az, hogy nem a tiszta elvek és gondolatok világában élünk, hanem a gyakorlati életben, melynek ezer meg ezer vonatkozásai szükségessé teszik az osztályozást is. Pedig ez a tanárra nézve nem egyéb, mint sokszor lelkiismeretének kinpadra vonása; a tanuló szemében pedig a kalkulust adó tanár vagy rém, vagy pedig a diákcsínyek ezer meg ezer haszontalanságoknak, néha-néha sikerülő, de mindig megpróbált kijátszásoknak állandó tárgya. Elképzelhetjük igenis a tanításnak és nevelésnek azt az idealisan magas állapotát, melyben minden osztályozás feleslegessé válik; melyben a tanuló nem azért tanul, hogy jó kalkulust kapjon, hanem azért, hogy tudjon: megszerzi az erkölcsi és szellemi habitusoknak azt az összegét, melyre az életben a derék és becsületes embernek szüksége van, csak azért, mert belső kényszer hajtja rá, nem pedig a kalkulustól való félelem. De amíg ez állapot megvalósúl, addig foglalkoznunk kell az osztályozással.

Hogy az osztályozásnak ma már sem a közvéleményben, sem a tanárok szemében nincs meg az a régi fontossága, kitűnik a miniszternek ama rendeletéből is, a mely a háromszori kalkulus-osztást eltörli s kettőre redukálja. E rendelet különben egész terjedelmében figyelmet érdemel, mert az egész hazai tanárság közvéleménye alakult ki benne s így méltán tarthatjuk a közhangulat nyilvánulásának.

Az *általános osztályozás* is egy olyan kérdés, a melyet — véleményem szerint — a protestáns felekezeti iskolák szerencsésebben oldottak meg, mint az állami középiskolai rendtartás. Az 1869-ben (6020. sz. rendelettel) kiadott első rendtartás még ismerte az általános osztályzatot. Az 1876. évi 12787. sz. rendelettel kibocsátott középiskolai rendtartás 45. §-a szerint „*az általános osztályozás*, valamint a számszerinti sorozás megszüntetendő." Azóta tehát általános osztályozás nincs ezen a néven. De a középiskolákra vonatkozó s minden évben felterjesztendő statisztikai kimutatásba szerényen, külön név nélkül belecsúszott. Általánosan ismeretes igen t. hallgatóim előtt, hogy az előmenetel statisztikáját a következő jelzések szerint kell összeállítanunk: *minden tárgyból jeles, minden tárgyból legalább jó, minden tárgyból legalább elégséges, egy, két, több tárgy-*

ból elégtelen ennyi meg ennyi tanuló. Ez a statisztika kivánta kimutatás nem akar általános osztályozás lenni, de tényleg az. Mert az osztályozás tükre a tanitásnak s mi egyébből lehetne általánosan tájékoztató képet alkotni valamely intézet tanulmányi előmeneteléről, mint épen ebből?

Eszerint már, ha valaki minden tárgyból jeles, csak egyből jó, akkor a kimutatásban a jók kategoriájába jő; ha pedig pláné egyből elégséges, a mi épenséggel nincs kizárva, akkor az elégségesek közé. Vagy pedig: ha valaki minden tárgyból jó, csak egyből elégséges, akkor az elégségesek közé kerül. *Innen van az, hogy a jeles és jó tanulók száma országszerte feltünően kicsiny, az elégségeseké pedig feltünően nagy.*

Előttem tehát tisztán és világosan áll az, hogy az általános osztalyozásnak ez a módja nem igazságos és nem ad hű képet valamely intézet tanulmányi előmeneteléről.

De úgy látszik, hogy előttem már mások is rájöttek rendtartásunk eme hibájára, mert a midőn e kérdés irodalmának utána néztem, nagy örömömre azt találtam, hogy mások is foglalkoztak már e kérdéssel s így mindinkább alakul ki az a közvélemény, hogy az állami rendtartás vegye át a felekezeti rendtartásból azt az általános osztályzatra vonatkozó részt is, a mit rövid időre át is vett már, de megint elvetett. Ime megint látjuk, mint újulnak meg a régiek.

A Tanáregyesületi Közlöny 1901. évi folyamában (11. sz.) *Huzsik* Jakab fehértemplomi tanár foglalkozik az előmenetel statisztikájával, megpenditve a „*középkalkulus*" eszméjét. Utána *Mihalovits* Béla tanár a székelyudvarhelyi tanári körben tartott felolvasást „*A középkalkulusról*", teljesen az előbbi czikk nyomán. (Ismertetését l. O. K. T. Közlöny XXXVI. évf. 15. sz.)

Huzsik szerint az előmenetel statisztikája részben *nem teljes*, részben *hibás*. Nem teljes, mert az egy-egy tárgyban elért eredmény nem egy, hanem négy különböző számmal van kifejezve, melyek más tárgyakban tett előmenetellel való összehasonlításra így közvetlenűl nem használhatók. Az értesítők t. i. arra a kérdésre felelnek: hány tanuló kapott valamely tárgyból jeles, hány jó, hány elégséges és hány elégtelen tanjegyet.

Ajánlja tehát a „*középkalkulus*" behozását, melylyel elérjük azt, hogy az egyes tárgyak, osztályok és intézetek előmenetelét egymással pontosan összehasonlíthatjuk és ebből érdekes és fontos következtetéseket vonhatunk. Középkalkuluson érti azt a tanjegyet, „melyet mindenik tanulónak adni kellene, ha egy tárgyban tett s a megállapított jegyekkel minősített előmenetelt az osztály tanulói között egyenlően osztanók fel." Pl. van egy osztályban egy tárgyból 5 jeles, 8 jó, 10 elégséges és 2 elégtelen tanuló; e 25 tanuló előmenetele kitesz

$$5 \times 1 + 8 \times 2 + 10 \times 3 + 2 \times 4 = 59$$

egységet, melyből egy tanulóra 2·36 egység esik. Ez azt jelenti, hogy e tárgyban az előmenetel a tiszta jónál, mely 2-vel jelöltetik, 0·36-al kisebb. Ez a tárgy középkalkulusa.

Ilyenformán kiszámíthatjuk az összes tárgyak középkalkulusait, melyekből láthatjuk, hogy mily sorban következnek az egyes tárgyak egymásután, melyikben legjobb, melyikben közepes és melyikben leggyengébb az előmenetel. Az összes tárgyak középkalkulusaiból kiszámíthatjuk az osztály, az összes osztályok középkalkulusaiból az intézet, s az összes intézetek középkalkulusaiból az ország középkalkulusát.

Ez Huzsik czikkének tárgyamra tartozó rövid tartalma. Mint látjuk, számítása csupán a tárgyak, osztályok, intézetek és az ország középkalkulusára vonatkozik. Ő a tantárgyakból indul ki s elfeledi, hogy eljárását az egyes tanulókra is alkalmazza. Pedig a tanuló van olyan fontos tényező az iskola szempontjából, mint a tantárgy. Én a középkalkulus, vagy általános osztályzat kérdését a tanuló szempontjából fogom tárgyalni.

Az általános osztályzaton értem azt a jegyet, melyet valamely tanulónak adni kellene, ha minden tantárgyból egyforma haladást, előmenetelt tanusitana. Pl. van egy tanulónak két tárgyból jelese, kettőből jója, háromból elégségese, akkor e tanuló előmenetele kitesz $2 \times 1 + 2 \times 2 + 3 \times 3 = 15$ egységet, melyet osztanunk kell a tantárgyak számával, 7-tel; a tanuló ált. osztályzata lesz $= 2^{1}/_{7}$, azaz valamivel gyengébb a tiszta jónál. Ha az általános osztályzat kiszámításánál törtszám jő ki, a félnél kisebb a jobb, a nagyobb a gyengébb osztályzat felé billenti a mérleget. Olyan esetekben pedig, mikor az ált. oszt. kiszámításánál, a középkalk. két szám közé esik, pl. $2^{4}/_{8}$, vagy $1^{5}/_{10}$, akkor a tanulónak ált. képzettsége és érettsége, kitartó szorgalma, valamely tárgy iránti különös előszeretete, vagy abban való erőssége s több ilyen körülmény döntene.

Meg vagyok győződve, hogy az előmenetel statisztikájának ily módon való összeállítása hívebb és igazabb képet nyujtana a közönség elébe a középiskolák működéséről, sőt segítene eloszlatni az itt-ott észlelhető idegenséget és ellenszenvet is. És ez az általános osztályozás mai rendszerünkben sem volna teljesen új, hiszen az érettségi vizsgálati utasitás készitői is szükségét érezték, midőn megállapitották, hogy egy jóval még jeles, egy elégségessel még jó általános jegyet kap azon tanuló, kinek ezenkivül minden érdemjegye jeles, illetőleg jó.

Hogy az elmondottaknak gyakorlati következményeit lássuk, bemutatok egy pár példát. A mult tanévben az előmenetel statisztikája a helybeli róm. kath., unitár. főgimnáziumban és nagyszebeni áll. főgimnáziumban a következő volt: [1]

[1] Az ev. ref. főgimn. értesitője nem közölvén az osztályozást, sajnálatomra nem volt módomban az általános osztályzat szerint összeállítani az előmeneteli kimutatást.

	r. k. főg.	unitár. főg.	n.-szebeni áll. főg.
Minden tárgyból jeles	32 = 7·41%	16 = 5·09%	24 = 4·56%
„ „ legalább jó	67 = 15·50%	44 = 14·80%	57 = 10·83%
„ „ „ elégséges	225 = 52·20%	176 = 56·05%	284 = 54·00%
Egy, két, több tárgyból elégt.	107 = 24·82%	78 = 24·83%	161 = 30·61%

Ha a számítást az általános osztályzat alapjára helyezzük, akkor az eredmény sokkal kedvezőbb lesz:

	r. k. főg.	unitár főg.	n.-szebeni áll. főg.
Általános osztályzata jeles	73 = 16·93%	52 = 16·56%	57 = 10·83%
„ „ jó	179 = 41·53%	111 = 35·35%	185 = 35·17%
„ „ elégs.	74 = 17·17%	75 = 23·88%	122 = 23·19%
„ „ elégt.	107 = 24·82%	78 = 24·83%	161 = 30·61%

Ilyen számításokat tettem több intézetnek más-más évekre vonatkozó értesítői alapján és számításaim általában egyező és megfelelő eredményt adtak. E statisztikai adatok felsorolásával nem akarom t. hallgatóim figyelmét fárasztani. Csupán két adatot említek még fel a vallás- és közoktatási miniszter évi jelentéséből. Az 1898/99. iskolai évben az előmenetel országos statisztikája a következő volt:

Minden tárgyból jeles	3561	tanuló	= 6·31%,
„ „ legalább jó . . .	9898	„	= 17·54%,
„ „ legalább elégséges	30728	„	= 54·44%,
Egy, két, több tárgyból elégtelen .	12254	„	= 21·71%.
(Ezek közül egy tárgyból elégtelen	5716	„	= 10·13%,
kettőből . . . . „	2954	„	= 5·23%,
több tárgyból . . . . „	3584	„	= 6·35%.)

Az 1900/901. iskolai évben az előmeneteli statisztika a következő eredményt adja:

Minden tárgyból jeles	3633	tanuló	= 6·12%,
„ „ legalább jó . .	10143	„	= 17·10%,
„ „ legalább elégséges	32346	„	= 54·54%,
Elégtelen összesen	13180	„	= 22·21%.
(Ezek közül egy tárgyból elégtelen	6138	„	= 10·34%,
„ „ két „ „	3169	„	= 5·34%).
„ „ több „ „	3873	„	= 6.53%).

Az ajánlottam általános osztályozás szerinti országos eredményt adatok hiánya miatt nem tudtam megállapítani. De minthogy a jelenleg érvényben levő osztályozás szerint az országos eredmény és a tárgyalt három intézet eredménye számbavehető eltérések nélkül megegyezik, valószinűséggel feltehető, hogy az általános osztályzat alapján is az országos eredmény megegyeznék az előbb ismertetett három intézet eredményével.

Ez eredményből pedig látjuk, hogy a jelenlegi osztályozás szerint a jeles és jó tanulók száma az összes tanulók számának $1/5$-ét adja, vagy alig valamivel többet; az elégséges

tanulók száma az összes tanulók számának felét meghaladja. *Ez eredménynek elég kevés.* Ha a számítást az általános osztályzat alapján tesszük meg, akkor a jeles és jó tanulók száma az összes tanulók számának felét meghaladja, az elégségeseké pedig az összes tanulók számának $^1/_5$-ét adja.

Ez már lényegesen kedvezőbb eredmény, a melylyel meg lehetünk elégedve. De az előbbivel már kevésbbé. Mert általában fel kell tennünk, hogy a tanuló ifjúságnak tehetségesebb, java része megy gimnáziumba és reáliskolába. Hát ha ezzel az ifjúsággal csak ilyen eredményt ér el a középiskolai tanárság, arra nem lehet nagyon büszke. De hát az eredmény tényleg jobb. Erről meggyőződhetünk, ha az érettségi eredményére vonatkozó statisztikát megvizsgáljuk.

Az eredmény itt az 1899/900. iskolai év végén a következő volt:

Érettségit tett (gimn.) 3273 tanuló.

Jeles eredménynyel	422 = 12·89%
jó	837 = 25·57%
egyszerűen	1432 = 43·75%
megbukott	582 = 17·79%.

1900/901-ben az eredmény a következő:

Érettségit tett 3462 tanuló, jeles eredménynyel 459 = 13·25%, jó eredménynyel 875 = 25·27%, egyszerűen 1485 = 42·92%, megbukott 643 = 18·56%. Látjuk tehát, hogy a jelesek és jók száma az egésznek közel $^2/_5$-ét teszi, az egyszerűen érretteké pedig valamivel többet $^2/_5$-nél. Ez az eredmény is jelentékenyen jobb a középiskolai eredménynél. Igaz, hogy azt mondhatná erre valaki, hogy érettségire csak az alsóbb fokozaton már megrostált és kiválogatott ifjúság kerül s így az eredmény is természetesen jobb. De hát középiskolai tanári gyakorlatban élők előtt nem kell hosszasabban fejtegetnem, hogy ez a kiválogatás sok mindenféle melléktekintet s főkép a minősítési törvény rendelkezései miatt nem történik meg a kivánatos mértékben. S még azt is felhozhatom, hogy az érettségi vizsgálati minősítés csak épen egy lépést tesz az igazságosabb osztályozás felé, de azt meg nem közelíti.

Mikor mindezeket összeirtam, akkor kerül kezembe a nagyenyedi Bethlen-kollégium mult tanévi értesitője s abból meglepetésemre azt látom, hogy ott az u. n. általános osztályzatot még megtartották. Az értesitő kimutatja ugyan az előmeneteli statisztikát az áll. rendtartás által kivánt módon is, de kimutatja az általános osztályzat szerint is. Ezt pedig a mint észrevettem úgy számítja, mint az érettséginél, t. i. egy jóval még jeles, egy elégségessel még jó az ált. osztályzat. Az eredmény a következő".

Az érvényben levő kimutatás szerint:

Minden tárgyból jeles . . . . 22 = 5·80%,
„ „ legalább jó . . . . . 51 = 13·45%,
„ „ „ elégséges . . 224 = 59·10%,
Egy, két, több tárgyból elégtelen . . . 82 = 21·65%.

Azonban az általános osztályzat alapján „jeles bizonyítványú“ 35 = 9·23%, „jó bizonyítványú“ 64 = 16·88%, „elégséges bizonyítványú“ 198 = 52·24%. Az eredmény tehát az, hogy az első kimutatás szerint jeles és jó a tanulóknak nem egészen 1/5-e, a második szerint pedig több, mint 1/4-e.

Ime előadtam, a mit az osztályozás mai rendszerében hibásnak tartok. A hiba elkerülésére módot is ajánlottam. Nem tartom a dolgot rendkivűli fontosságúnak. De azt látom s arról meg vagyok győződve, hogy az ajánlottam osztályozás az igazsághoz közelebb vezet, mint a jelenleg érvényben levő. Az igazsághoz jutás felé pedig egy lépés sem felesleges, ha még olyan kicsi, ha még olyan gyönge is.

Más okom is volt a hallottak elmondására. Többször hallottam s azt hiszem, kedves hallgatóim is hallottak panaszt az előmenetel meg nem felelő volta miatt. A panaszok olyanoktól eredtek, a kik még a régi általános osztályozás idejében tanultak, vagy legalább azon az alapon kitüntetett eredményt a mai alapon származó eredménynyel összehasonlithatták. A következtetések mindig az előmeneteli statisztikán alapulnak s igy természetesen nem kedvezők, de nem is igazságosak.

Aztán a kérdésnek némi időszerűsége is van. A közoktatási miniszter nem rég szólította fel a közoktatási tanácsot a többek között arra is, hogy foglalkozzék a középiskolai rendtartás reviziójával s terjesszen fel javaslatot. Az osztályozás, statisztika stb. rendtartási kérdések s igy szőnyegre kerülhetnek.

Positiv inditványt nem teszek. Általában csak kivánatosnak tartanám, ha a régi u. n. általános osztályzatnak a jelenlegi kimutatásokba becsúszott s ott szereplő alakja törültetnék s helyébe a tanuló összes tanjegyeinek középértékét jelző, vagy legalább jobban megközelitő jegy kerülne akár általános osztályzat, akár más név alatt.

Dr. Gál Kelemen.

Ismeretlen unitárius verselő a XVII. évszázban.

Dr. Szádeczky Lajos a Magyar Történelmi Emlékek mult évfolyamában igen becses irodalomtörténeti emlékeket tesz közzé. Br. Apor Péternek, a Metamorphosis Transsylvaniae hirneves szerzőjének eddig ismeretlen és kiadatlan verses műveit, leveleit közli két vaskos kötetben. Az Apor-család altorjai levéltárában fedezte föl. Ugyanott talált egy ismeretlen szerzőjű, de azért igen becses és rendkivül érdekes pasquillust is az erdélyi három, illetőleg négy nemzetről és négy bevett vallásról. Olyan fajta korrajzoló költemény, mint az Apor verses Metamorphosisa, de mintha valamivel még elevenebb és szókimondóbb volna. Az erdélyi fejedelemség utolsó nemzedékének valamelyik előkelő tollforgatója írta 1674. táján (a mint a közlő kideriti), valószinüleg valamelyik *unitárius föúr*, mert hite, szava, meggyőződése, sőt politikai fölfogása is erős unitáriusra vall. Jó volna kideriteni a nem kis tehetségű verselő nevét: új levél füződnék vele hitvallásunknak dicsőségben nem szegény koszorújába. Nem lesz nehéz nyomra akadni, mert a költemény tele van személyi vonatkozásokkal; magáról is szól egy helyt az iró, de bizonyára csak megtévesztésül: „Hogy ha méltóságom megengedte volna, mely tudományt valltok (unitáriusok), „azt követtem volna".

Az elég gördülékenyen folyó vers becses kortörténeti rajz a XVII. század második felének politikai, társadalmi, nemzetiségi és felekezeti állapotáról. Leplezetlen őszinteséggel tárja föl a magyarság hibáit: gőgösségét, kevélységét, bolond bátorságát, trágár beszédjét, törvényt nem tisztelő, istenre nem néző vad erőszakosságát, paraszt nyomorgatását s egyoldalú igazságszolgáltatását. Szilaj haraggal s kegyetlen gúnynyal ront neki az Erdélybe betolakodó magyar jövevényeknek, kik az erdélyi czipón hiztak meg s mégis mindig magukkal vannak eltelve. Erdélyt az ő gonosz példaadásuk veszíti el.

Szánva-szánja a „nyavalyás" székelyt sovány földjeért, nagy nyomoruságáért s lassankénti szolgaságra jutásáért. Megvetéssel szól a „Dacusok fatytyának" álnokságáról, Istentől elfajult sok latorságáról s csupán csak a szászok szelid emberségére, takarékosságára, szorgalmára és egyetértésére van dicsérő és elismerő szava.

Aztán a religiókra tér át szomorú sohajtással:

„Az igaz tudományt, jaj, s lelkem suhajtja
Szemem könnyhullástól magát nem óhatja,
A mit érzek, nyelvem mind ki nem mondhatja".

Bibliás argumentumokkal s a gúny és elmésség kiélezett fegyverével harczol a pápisták hármas istensége, képimádása, misézése, vakságba merült tudatlansága s hashízlaló papjai ellen. A lutheranusokra kevés szava van, csak szánja a két kulacsos Mártont, hogy ma is „a pápa lova fülit tartja". Annál metszőbb gúnynyal ostorozza azonban a reformátusok szófacsaró „úgy nem úgy" okoskodó vakoskodását s keserüségét sehogy sem tudja elfojtani, ha Calvin papjainak telhetetlenségére s jezsuita köntösére gondol.

Az unitáriusokra írt rész álljon itt egész terjedelmében:

Ad Unitarios.

Nyomorú hazánkban mennyi vallás vagyon,
Te neked is neved recepták közt vagyon,
Sidó vallás, török, görög, oláh vagyon,
Egynek sincs rontója, csak teneked vagyon.

Talám te feszítéd meg az Jesus Christust,
Avagy nem követted amaz igaz virtust,
Vagy Anthiocussal nem öttél disznóhúst,
Hogy minden nyakadra tekerten teker gúst.

Mit cselekedtél, hogy ily gyülölségben vagy,
Ellened virrognak aż prae s az post hadnagy,
Váradiaknak is haragjok reád nagy,
Oh Uram könyörűlj s ismét örömöt adgy.

Hogyha méltóságom megengedte volna,
Mely tudományt valltok, azt követtem volna,
Szerettem értelmében is vettem volna,
Jobbágyimban de ellocsogattam volna.

Közelebb senki sincs, mint te szentíráshoz,
Bár Luther se járna közel a pápához,
Calvinus se nyúlna a lova farkához,
Közelgetnének az Christus hajójához.

A mely hajót Christus kormányoz és evez,
Isten után, bátor érje sebes szélvész,
Fúrják, lyuggassák, hogy viztől legyen nehéz,
De soha nem merűl, vizben el nem is vész.

Örülj azon igen, mert Christus tanitya,
Szidalmat s üldözést, szenvedőknek mondgya,
Boldogok vattok tü, jutalmát megadgya
Tü szenvedésteknek én Attyám, kiáltya.

Hijon bár ez világ tatárnak, töröknek,
Nevedet nevezze hitetlen cserkesznek,
Mondgyon hittől szakadt álnok eretneknek,
Itéljen bár téged erejére tűznek:

Szenvedd el, mert Christus jövendölt felőlled,
Hogy ez világ gyűlöl, üldöz, kerget téged,
Mindaddig, míg földön világodat éled,
Hogy az más életnek koronáját végyed.

Maga is ez földön éhezett s szenvedett,
Szidalmazás után igen megveretett,
Tövis korona is fejére tétetett,
Szenvedés után vett gyönyörű életet.

Hogy Pál is Christusról kezdett emlékezni,
Gyülölségben kezde ez világnak lenni,
Ez világiaktól kezde itéltetni,
Tüzzel-vassal mindenfelől kergettetni.

Azért kérlek téged, légy hű mindhalálig,
Imperterritus légy mind az keresztfáig,
Üldözést s gyalázást szenvedgy bátran addig,
Míg bejutsz Christusnak fényes sátoráig.

Igy elszenvedvén mindent, ha hűséges lész,
Tyrannusok s világ ellen ha victor lész:
Isten templomában egy erős oszlop lész,
Elrejtett mannával menyben örökké élsz.

Pálfi Márton.

Ima.

(Id. Ábrányi Kornél ravatalánál.)

A mi segedelmünk és vigasztaltatásunk jöjjön a kegyelem Istenétől. Ámen.

Mindenható Isten, mennyei édes Atyánk! kitől élet, áldás és világosság sugárzik alá földi gyermekeidre, — bánatos szivvel, megrendült kebellel álljuk körül e gyászos ravatalt, melyen a te kiszenvedett szolgádnak hült tetemei nyugosznak.

A mulandóság és enyészet örök törvénye előtt borongó lelkünk meghajol; de szent fájdalmában méla búval kérdi majd te tőled, Atyánk! majd meg önmagától: Hát csak így suhan el mindnyájunk élete, mint a tovatűnő árnyék, s „elhangzik, miként a pásztoroknak éneke!“

És te megnyugtatod kétség, bú-gond között hánykódó lelkünket. Igéd, a te szent beszéded által értésünkre adod, hogy a halál csak álom, melyből örökéletre, halhatatlanságra ébredünk. Értésünkre adod, hogy a csapás súlya alatt a szenvedő lélek, a kesergő szív, meg nem törik, s ha könypatakja drága gyönyeit elsirhatá, csak annál nemesebb, tisztultabb és szentebb s kiérdemelni vágyik áldásaidnak özönét. Értésünkre adod, hogy a koporsó zordon éjjele gyászleplébe nem takarja többé megboldogult tesvérünk drága szellemét, mely az örök világosság honába költözött.

Szent igédből tudjuk, hogy te az életnek, áldásnak és világosságnak Istene vagy.

S im e vallomással ajkainkon, mondunk hálát neked, szent Isten, mennyei édes Atyánk, hogy a te lelkednek kegyeltjét 80 s egynehány évvel ezelőtt életre szólitottad s megajándékoztad őt a test és lélek, ész és szív erőinek és kincseinek gazdagságával. Módot és alkalmat nyujtottál neki arra, hogy mindezeket a szülői otthon édes melege mellett, s ifjúkori barátai és vezérei, rokon keblek és lángelmék társaságában a te dicsőségedre és embertársai javára kifejtse. Te vezérelted őt nagyratörő útján, midőn nemes lelkének

„magasra vívó szenvedelme“ bejárta távol napnyugat diesfénybe fürdő Pantheonjait; de lantján, szive húrjain, csak *egy* szó zendült, *egy* érzés viharzott: *egy* „eredeti magyar gondolat“ . . .

És e „gondolat“ testet ölte benne. Hogy öntudatra ébredt árva nemzete — ezeréves álmát valóra váltani — ott volt ő, a te lelkednek kegyeltje, a tett mezején, s a lobogó pásztortüzek mellett is a sphaerák zenéjét hallgatá . . . És a midőn a pásztortüzek kialudtak . . . s „bünhödnünk kelle újra multat és jövendőt“ . . . a sphaerák zenéje még se szűnt meg. Csendes családi tűzhely áldott fénye mellett felhangzott a dal annál édesebben. Átszellemülten hallgaták övéi. Összhangba olvadt az a kis világ. Menedéket a lét szent harczában itt nyujtottál neki. Örömöt itt, és méltó büszkeséget, hogy a hon javára nevelheté nagy szellemének s tán még most is — örökkön — dobogó szivének örököseit.

Te tudod, jó Atyánk, lelked tanuja volt, hogy mily sokat futott és fáradott, áldozott és szenvedett, hogy minden szépért, jóért és nemesért lángoló lelkének magasztos ideáljait megvalósithassa. Te tudod, mint munkált és épitett, mint ápolá — künn és benn, fönt és alant — a századok zenéjét, az örök harmoniát, majdnem az utolsó lehelletig, a mikor életalkonya hű kisérőjének, jóltevő angyalának önfeláldozó gondjai mellől — övéinek, kartársainak és mindnyájunknak őszinte bánatára — újból magadhoz szólitottad.

Sokaknak világitott, mint önmagát emésztő gyertyaláng. Oh, azért, jó Atyánk, mutasd meg néki a te orczádnak áldott világát.

Jótékony szellemének áldásait közlé mindnyájunkkal. Oh, azért, jó Atyánk, ne vond meg tőle legfőbb áldásodat: lelkének üdvösségét.

Mint egy nyitott könyv, tárva előttünk az ő élete. Oh, azért, jó Atyánk, hadd őrizzük meg nemes példáját, drága emlékét a késő unokák számára s meritsünk belőle mi is vigaszt és életkedvet. Ámen.

Józan Miklós.

IRODALMI ÉRTESITŐ.

Kalvin János: A keresztény vallás alapvonalai (Institutio religionis christianae). Az 1536-iki első latin kiadás után fordította *Nagy Károly* ny. r. tanár, a kolozsvári ev. ref. fakultáson. Kiadta a Magyar Prot. Irod. Társaság. Nagy 8-r. I—XXXVI. és 1—455 l. A XVI. százév vallási irodalmából egyik legkiválóbb mű a Kálvin Institutiója. Az a theologia, mely e könyvben van letéve, módosult már sok pontban a Kálvin alapította egyházakban is. A zürichi reformator keresztényibb hittana ma nem egy ország ref. egyházában inkább uralkodó, mint a genfi hitjavító orthodox theologiája. De a műnek, mint olyannak ma is megvan az értéke és történelmi jelentőségénél fogva is helyet foglalhat bármely nemzet irodalmában. Nyelvünkre először Szenczi Molnár Albert, a zsoltárok átdolgozója fordította le (1624.) és most dr. Nagy Károly, a kolozsvári ref. fakultás tanára nyujtja a közönségnek mai irodalmunk nyelvén az eredetileg latinul írt munkát. Fordító az Institutiónak első kiadását, az 1536-ikit választotta szövegűl, mely kiadásnak beosztása: a törvény; a hit; az imádság; a sacramentumok; a nem igazi sacramentumok; a keresztény szabadság; egyházi hatalom és állami kormányzás. Fordító több lapra terjedő bevezetésben készíti elő a fejezetek tanulmányozására az olvasót, ismertetve Kálvint, korát és közölve a fejezetek tartalmának kivonatát. Kiterjeszkedik az Institutiónak 1559-iki kiadására is, mely sokkal teljesebb és mielyben Kálvin más beosztást követ.

A fordítás a mű eredeti szövegének sajátosságait törekedett megőrizni, a mi kétségtelenűl nem kis fáradtságot és erőt igényelt, mert a Kálvin munkája scholastikus okoskodásokban nagyon bővelkedik.

A magyar Institutio ára 6 kor.

Egyetemes főgondnok és főconsistorium a magyarországi ref. egyházakban. Irta *Zoványi Jenő*, sárospataki theol. akad. tanár. 8-r. IV. és 179 l. Kiadja a Magyar Prot. Irod. Társaság, Budapest. A tizennyolczadik százév elejére nyulik vissza a magyar protestans egyházakban a főgondnokság intézménye. A protestánsokra nézve ez oly szomorú korszak veszélyeivel szemben a főgondnokság állott, állíttatott oda a védelem egyik erős bástyájául. A könyv azonban nem azt a főgondnokságot tárgyalja, mely az egyházkerületekben nyert létet és jogot, hanem azokat a kisérleteket, melyekkel az egyetemes főgondnokságot és főconsistoriumot akarták bevinni a ref. egyházba. Egy 1714-től 1856-ig többször megújult és az austriai politika által különösen támogatott, de sikert nem ért törekvésnek történetét írja meg abban, kevésbé ismert adatok alapján a már több történelmi mun-

kájáról ismert szerző. A könyvnek mintegy harmad részében okírattárt közöl. Hogy a Királyhágón túli ref. egyház a consistorialis rendszertől mindig tartózkodott, ez a Zoványi új könyvének a tanulsága.

Az ő nyomdokain vagy „**Mit tenne Jézus?**“ Irta *Sheldon M. Károly.* Fordította *Csizmadia Lajos.* 300 l. Mint vallás-erkölcsi épitő könyv jelent meg a M. Prot. Irod. Társaság Házi kincstárában. Érdekes könyv. A benne szereplők a Jézus vallását akarják terjeszteni és megvalósítani. Ezért üzletben, hirlap szerkesztésben és más foglalkozásban, minden cselekedetüknél azt kérdezik: „Mit tenne a Jézus?“ E kérdésre való felelet alakjában kisérti meg a keresztény vallás elveinek az életre alkalmazását. De annyi sajátszerűség, annyi különlegesség e könyvben, s az maga talán e kérdés is: „Mit tenne a Jézus?“ A kötet egyébiránt irodalmilag becses mű s a fordítás kitünő.

The Essex Hall Year Book for 1904. Szerk. *Bowie Copeland W.*, a brit és külföldi unitárius társulat titkára. Az angol unitárius gyülekezeteknek nincs központi hatóságuk, azt a társulati választmány pótolja. Az adta ki ez évkönyvet is, mely a társulat helyiségéről nevezve „Az essex-halli évkönyv“ nevet viseli. Az adatok mellett leírásokat is közöl az angol unitárius egyházról és intézeteikről, söt a külföldi unitárius és más szabadelvü egyházakról is. A gondosan összeállitott évköny szerint az angol unitárius gyülekezetek száma 313.

Zur neuesten Litteratur der Philosophie in Ungarn. Dr. *Szlávik* eperjesi tanár ilyen czímmel czikket irt a *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik* hasábjain. Ez az előkelő német bölcseleti folyóirat állandóan nyitva tartja hasábjait a különböző nemzetek bölcseleti törekvései ismertetésére. Tudósítás magyar dolgokról már ismételten jelent meg benne. Ezt a hasznos és ránk nézve előnyös közvetitést már évek óta Szlávik eszközli. Most az utóbbi évek magyar bölcseleti irodalmából a következő műveket ismerteti a rendelkezésre álló hely terjedelméhez képest röviden, egy nehány kiváló vonással jellemezve azokat: *Jánosinak* a Gorove-díjjal jutalmazott aesthetika-történetét, *Bőhm*-nek az értékelmélet feladatáról és főproblemájáról szóló, valóban tartalmas akadémiai értekezését, *Sebestyén*-nek a görög gondolkodás kezdeteiről és a cynikusokról írt munkáit, *Alexander* Diderotját, *Gál K. Brassai mint philosophus* cz. munkáját, a magyar filozófiai társaság közleményeit, *Pekár* bölcsészettörténetét, *Székely Gy.* „művészet és erkölcs“ czímmel kiadott lélektani-aesthetikai tanulmányait.

Munkatársunknak folyóiratunk hasábjain s különnyomatban is megjelent művéről ezeket olvassuk: „Brassai, a nemrég meghalt egyetemi tanár, mint gondolkodó és polyhistor külföldi körökben is nagyon ismeretes. „Igazi positiv filozófiáját“ Cartesiushoz csatlakozva alapítja meg és istenhitével vallásos fordulatot ad annak. A hálás tanitvány Gál, az ő tanulságos monographiájában Brassai aesthetikai, logikai és módszertani működésének hű képét rajzolja meg, jellemzi a materialismushoz, darwinismushoz és positivismushoz való viszonyát és megbeszéli bölcseletének egyes, gyakran nagyon önálló részeit. Ő és Horváth az ő Hegelhez csatlakozó concretismusával önálló magyar filozófiai gondolkodók. Brassai „positiv filozófiája“ a materialismust értelmetlenségnek és gondolatsivárságnak, az agnosticismust és atheismust istentelennek

és botornak tartja. Szép emléket emelt neki, mint eredeti gondolkodónak Rácz is az Überweg—Heincze-féle bölcsészettörténet legújabb kiadásában.„ (*t. r.*)

Az érdek. Irta *Sándor János* gymn. igazgató-tanár. A közérdek és az önérdekről foglal magában bölcs tanitásokat a 16 lapra terjedő füzet. — **Tanitó és tanitvány.** Képek az iskolai nevelés köréből. Irta *Elek Gyula* isk. igazgató Kolozsvár. 109 l. Most második kiadásban jelent meg bővítve. Megfigyeléseket jegyez fel a gyermekek természetéről és eljárásairól és arról, hogy az egyes esetekben mint tanitó minő eljárást követett. A hasznos és csinosan kiállitott könyv ára 1 kor. — **Dr. Szabó Mihály** Kisküküllő vármegye kir. tanfelügyelője *Útmutatót* adott ki az iskolák és óvódák irodai teendőinek ellátására. Ára 5 kor. 20 fill. Kapható Dicső-Szent-Mártonban.

KÜLÖNFÉLÉK.

A Krisztus-kérdés. Dr. Kalthoff bremeni lelkész „Das Christus-problem“ czimen a szabadelvü theologia ellen irányuló iratot adott ki. Több nemzedéken keresztül folytatott vizsgálódással a szabadelvü theologia a történelmi Krisztus képét törekedett megalkotni. A bremeni lelkész szerint ez naiv törekvés volt. Renan, Keim Tivadar és a többi munkája kárba veszett fáradság. Az evangeliumok Krisztus képe pusztán allegoria, az első keresztény korszak ethikus és humanistikus eszméi és erőinek személyesitése. Hogy nem-szabadelvü theologusok örvendenek-e és mennyire a Kalthoff Kisztusképének, képzelni is alig tudjuk. De a kiket támad, s a kikben elég tárgyias érzék van az érvek sulya iránt, nem sietnek a történelmi Krisztustól megválni. Az evangeliumokat nem tarthatják apokalyptikus iratoknak, mert azokban történelmi nevek és elbeszélések foglaltatnak. Jézus és a farizeusok, a saduczeusok s Kajafás nem gondolhatók egy apokalypsisben. Nincs arra eset, hogy az apokalypsisek ha történetet adnak is elő, a történelmi személyeket néven nevezzék. Királyok, helytartók mindig csak képben emlittetnek azokban, mint szarvak, aranyékek, nagy állatok, de nem megnevezve, mint az evangeliumok elbeszéléseiben Herodes király. Bousset göttingeni tanár a Protestantenverein bremeni gyűlésén tartott felolvasásában megmutatta, hogy éppen történelmi szempontból nem állhat meg Kalthoffnak a tétele, hogy a Jézus személyét egy vallási communistikus kör költötte. Kalthoff szerint a Krisztusképnek nem az anyagát, nem a történelmi tartalmát kell nézni. „Csak az eszmének van absolut, azaz szabályozó jelentősége, minden tapasztalati jelenség minden még oly jelentős történelmi korszak is

csak viszonylagos, csak fejlődéstényező az eszme megvalósitására." Lehet. De mi nem gondoljuk, hogy a fejléselmélet azt hozná magával, hogy a történelmi nagyságok megfosztassanak történelmi személyiségüktől, hogy megtagadtassék a történelmi Jézus azért, hogy neve személyesitése legyen akár az első keresztény korszak erkölcsi erőinek, akár pedig „az ujkori társadalom mivelődés erőinek".

A tordaiak öröme. Tordai egyházközségünkben a mult évi dec. 20-án valójában „szent öröm-érzésre gyúlt" a híveknek szive, abból az alkalomból, hogy templomukat szépen kijavitva, új, modern szerkezetü orgonával ellátva, ismét közhasználatba vehették. Az ez alkalomból rendezett szép ünnepélyen megjelent főpásztorunk is, Csifó Salamon lelkész kiséretében és részt vett benne egész Torda város intelligens közönsége, jeléül a felekezeti békés viszonyok virágzó állapotának, a mi Tordának még mindig régi erénye! Bizony örülhetnek a tordai atyafiak, hogy most már az egyházközségnek multjához méltó temploma van, a mely a mai modern kor igényeit is kellőkép kielégiti. Az ünnepély szónokai voltak: Ferencz József püspök, Csifó Salamon kolozsvári és Lőrinczi Dénes tordai lelkészek. A szép alkalmi beszédek közűl kiemeljük püspökünk szónoklatát, melylyel most is valóban elragadta a nagy és díszes közönséget. A megújitott templomnak legnagyobb ékessége az új orgona, melynek valóban magasztos hangja mellett a „tordai dalkör" Adorján Domokos vezetése mellett régi hiréhez méltóan működött közre, úgy a férfi karban, mint a vegyeskarban. Templomozás után mindenik felekezet és több hatóság tisztelgett népszerü püspökünknél. Ennek végeztével az ünnepélyt nagy arányú közebéd zárta be a vigadóban, melynek falai élénken visszhangozták, nemcsak unitárius hiveink, hanem az egész város örömét a jól sikerült munka felett. (n.)

Felügyelő-gondnoki beiktató ünnepély. Szép ünnepe volt febr. 6-án a kollégiumnak. Ekkor iktatták be hivatalosan a zsinaton megválasztott új felügyelő gondnokot, Gál Jenő kir. táblai tanácselnököt hivatalába, szép közönség jelenlétében. Az ünnepélyt a főtiszt. püspök úr nyitotta meg. Közvetlen hatásu, tartalmas beszéde elején azzal foglalkozott, hogy minő nagy haladást tett a nevelésügy az utóbbi időkben, mennyire nőtt a tanitó-világ tekintélye a közvéleményben. Minden más irányu haladás az iskolákra vezethető vissza s a második ezerév feladatait úgy oldhatjuk meg, ha minden gondunkat a kulturára s ennek alapvető intézményeire forditjuk. Egyházunk megalapitása óta mindig eleven tudatával birt az iskolák fontosságának. Ezt bizonyitja egyházunk és iskoláink multja. — A felügyelő-gondnok figye-

lemremélté eszmékben gazdag beszédében rámutatott arra, hogy a középiskola legújabban sokat közelitett az élethez és annak igényeihez, midőn a természeti tudományok, élő idegen nyelvek, testgyakorlás és a nemzeti tárgyak helyet foglaltak tantervében. Azonban ma is vannak még hibák. A túlterhelés ma is megvan. Hiszi és reméli, hogy a hazai tanárság meg fogja találni a bajok orvoslasának módját. Melegen üdvözli a tanári kart és ifjuságot. Kollégiumunk a maga internátusával a nevelő-intézet jellegét nem nélkülözheti. Ezért a tanulóknak nemcsak elméje kiképzésére, hanem testi erejének, erkölcsi és kedélyvilágának harmonikus kifejlesztésére kell törekednünk. Ez intézet unitárius czélok, érdekek szolgálatára van rendelve. Ezért legyen vallásos, egyházias irányu és szellemü. — A tanári kar nevében dr. Gál Kelemen igazgató üdvözölte és biztositotta ragaszkódásukról. Aztán felhivta a figyelmet olyan nehézségekre és akadályokra a melyek a tanári munka teljes sikerének utjában állanak. Egyik ilyen nehézség unitárius tanulóink szegénysége és az iskolázás költségeinek nagysága. A czél az lenne, hogy az egész unitárius ifjuságot ide összegyüjtsük, a szegény, de jóravaló, szorgalmas és tehetséges ifjaink kizárva ne legyenek. E czél érdekében történt az idén a konviktusi szabályzat olyan módositása, hogy szegény tanulóink fél kedvezmény mellett ebédet kapnak. Jelenleg nincs nagyobb reformra szüksége iskolánknak, mint hogy tehetséges és képzett tanárokat neveljünk és adjunk neki, mert a régi tanári gárda sorai ritkulnak; és ha a tanárnak megadjuk a lehetőséget arra, hogy — anyagi gondoktól teljesen felszabaditva — egészen az iskolának élhessen. Ily irányban kéri a felügyelő-gondnok erkölcsi támogatását s működéséhez Isten áldását. Az ünnepélyt az ifjusági daloskör alkalmi darakokkal nyitotta meg és zárta be s a tornateremben társas ebéd követte, melyen különböző testületek képviselői szép számban vettek részt. *(t. r.)*

A washingtoni senatus uj papja Az amerikai egyesült államok senatusa *dr. Hale Everett Edvard* bostoni unitárius lelkészt választotta meg a Milburn H. William elhalálozása után a senatusi templom papjává. A legnagyobb megtiszteltetés, mely egy felekezet lelkészét érheti. Dr. Hale Amerikának egyik legjelesebb szónoka és irója és mint ilyen nyerte meg a senatusi papságot, mely nincs felekezethez kötve. Örömmel fogadjuk e hirt, annál is inkább, mert a kivel együtt fog imádkozni a hatalmas egyesült államok senatusa, benne Magyarországnak egy kitünő barátját tisztelhetjük, ki évekkel ezelőtt fővárosunkat meglátogatta és rokonszenves czikkeket írt nemcsak az itteni unitáriusokról, hanem általán a magyar népről és szép fővárosáról,

Baksay Sándor kún-szentmiklósi lelkészt, a solti egyházmegye esperesét, a kitünő beszélyirót, Homeros forditóját, a Kisfaludy-Társaság és a M. T. Akademia tagját, a dunamelléki ref. egyházkerületben a Szász Károly lemondásával megüresedett helyre püspökké választották.

Az 1848: XX. t.-cz. végrehajtása kérdésében a ref. konvent egy memorandumot fogadott el, melyet a ref. és ág. ev. egyházak kiküldött bizottsága készitett. A memorandum első része sérelmek, második elvek a dotatióra. A sérelmek:

1. „A jogtalan hittérités," a mely napirenden van, nemcsak a róm. kath. egyház, hanem a községek és az állam által fentartott iskolákban, kórházakban, árva- és szeretetházakban, lelenczházakban, menedékhelyeken. — 2. „A protestáns hitoktatás megakadályozása". A tételes törvények (1848: XX. 4. §., 1868: XXXVIII. 6. és 11. §.) az iskolás növendékek vallásos oktatását az illető egyház hatáskörébe utalják és kimondják, hogy a tanuló csak a saját egyháza hitoktatójától nyert vallástani osztályjegy alapján léphet felsőbb osztályba; azonban e rendelkezésekkel szemben szintén napirenden van, hogy a róm. és gör. kath. alsóbb és felsőbb intézetek, söt még a kir. kath. gimnáziumok sem bocsátják be falaik közé a prot. hitoktatókat, eltitkolják a prot. növendékeket. — 3. „A hitelveinkkel ellenkező vallási cselekmény teljesitésére kényszerités". Az 1790/91: XXVI. t.-cz. 3., az 1868: LIII. t.-cz. 19., az 1895: XLIII. t.-cz. 1. §-ai kimondják, hogy senki hitével ellenkező vallási cselekmény teljesitésére nem kötelezhető és mégis mindennapi dolog, hogy nemcsak a r. kath. egyház intézeteiben, de még községi és állami iskolákban is a r. kath ünnepekben részvételre, miselátogatásra stb. kényszeritik a prot. növendékeket; a szolgabiróságok és járásbiróságok büntetésekkel sujtják a protestáns földmüveseket az István király napján végzett mezei munkák miatt; s az állam által fentartott gyárakban nagypénteken is dolgozásra kényszeritik a prot. munkásokat. — 4. „A temetők használata. Az 1868: LIII. t.-cz. 22. §-a biztositja a temetők akadálytalan használatát; az 1879: XL. t.-cz 54. §-a pedig büntető szankczióval látta el az előbb emlitett törvényt. Ennek daczára azonban a róm. kath. papság nemcsak a r. kath., hanem még a r. kath. községek által fentartott temetőkben is megakadályozza a prot. halottak tisztességes eltemetését és azok számára csak a temető egyik zugát jelöli ki. — 5. „Az egyenlőségi elvnek egyéb megsértései," a minők a hozzánk áttért szerzetes tanároknak az állami intézetekből kirekesztése, a prot. theologiának az állami egyetemekről hiányzása, a törvény ignorálása vagy áthágása esetén egyenlőtlen mérték a róm. kath. és a prot. papokkal szemben, az „erdélyi püspök" czim, a róm. kath. és prot. hitoktatók egyenlőtlen dijazása, a prot. tábori lelkészség helyzete, a „hivatalos"-nak nevezett róm. kath. misék és azokra a prot. vallásu katonák kirendelése, a legjelentéktelenebb róm. kath. ünnepeknek is a megtartása iskolákban, hivatalokban s ezzel szemben a nagy-péntek semmibe vevése. — 6. „A jogellenes megadóztatások". Az 1790/91: XXVI. t.-cz 6. §-a kimondta, hogy senki más egyház terhei viselésére nem kötelezhető, s mégis napirenden van, hogy a protestánsok, részint elévült canonica visitatio jegyzőköny-

vek, részint pedig a patronátusi kötelezettségre való hivatkozással párbérfizetésre, szolgálmányok teljesitésére és a róm. kath. papok és tanitók eltartására köteleztetnek, a patrónusi jogok gyakorlásából azonban kirekesztetnek; — Mindezeknek orvoslását kivánja.

A mikre nézve a memorandum dotatiot kér:

1. „Egyházi adózás". E közszükségletek között legelső helyen áll a túlterhelt gyülekezetek terheinek az egyházi adózási rendszer átalakitása mellett leendő megkönnyitése. — 2. „Az egyházi közigazgatási költségek". — 3. „A lelkészek korpótléka". — 4. A lelkészi nyugdíjintézetek támogatása. — 5. „A vallástanitás segélyezése". — 6. „Kulturális és humanitárius intézmények segitése". — 7. A lelkész és tanárképzés segitése. Segélyekre kér a ref. egyház összesen: 3.966,839 kor. 20 fill., az ág ev. 1.804,407 kor. 60 fill. Az állami dotácziót a prot. egyházak főhatóságai saját hatáskörükben számolnák el, a jóváhagyott számadást jegyzőkönyvbe foglalnák és a jegyzőkönyvet a kormányhoz felterjesztenék.

Az angol biblia-társulat ünnepe. 1804-ben alakult az angol biblia-társulat. Százév alatt sok ezer és millió példanyban terjesztette a bibliát a föld minden népének nyelvén. A meglevő forditásokat javittatta és sok, eddig kevésbé ismert nyelven szólaltatta meg az evangeliumot. A világ távoli részeiben sok népet hóditott meg ezzel a kereszténységnek. A társulat száz éves fennállására Londonban nagy ünnepélyt tart, melyen eddig végzett munkáját és jövendő feladatait veszi számba.

Herder-ünnep. A XVIII. száz utolsó felében Németországban a rationalismusnak, melyet azelőtti képviselői nagyon elsekélyesítettek, új formát és új életet adott Herder Gottfried János, a költő és pap. Weimarban volt udvari lelkész a Goethe idejében és ott is halt meg 1803. dec. 18-án. Halálának századik évi fordulóján ünnepet szenteltek a németek emlékének. Herder számos művet írt, melyekben theologiával, bölcselettel, történelemmel, költészettel foglalkozik s melyek együtt mintegy hatvan kötetet tesznek ki; ezek közül a legismertebbek és ma is becsesek „A héber költészet szelleme" és „Az emberi nem történelmének bölcselete" czímü munkái.

A bajor országgyülésen egy róm. kath. főpap, a „centrum-párt"-nak egy tagja a modern parlamentekben szokatlan ügyet tett szóvá. Egy kathekizmus ellen szólalt fel, melyet a pfalzi egyesült protestans egyházban használnak. A magasállású bajor honatya megütközését fejezi ki azon, hogy e kathekizmus nem tanítja a „szentháromságot", és ebben a felekezeti békének megzavarását látja. Felhivta azért a ministert, hogy az állam jóléte és a vallási béke érdekében vizsgáltassa meg a pfalzi protestans kathekizmust. Mily szinvonalon állhat e bajor főpap és a merészségnek meg mily fokán, hogy egy más

felekezetnek vallási tankönyveit akarja ellenőrizni! Bajorországban mostanában a „centrum-párti" képviselők mintegy tanulmányt csinálnak a protestantismusból, a mi nagyon dicséretes dolog lenne, ha nem arra használnák, hogy gyalázzák a protestantismust és jeles férfiait szidalmazzák.

X. Pius az egyházi zenére vonatkozólag a mult év végén levelet bocsátott ki. Pius pápa úgy találja, hogy egyháza nagyon elvilágiasodott. S elég őszinte, hogy ezt mindjárt pápasága kezdetén értésére is adja az egyházmegyék vezetőinek, ezúttal a zenére nézve. A levél Respighi bibornokhoz, Róma püspöki helynökéhez van intézve és abban a többek között ezeket írja: „Sokat kell a miseénekekben, a lorettói litániában, az eucharisztikus hymnusokban vagy eltávolitani, vagy megváltoztatni; de a mi teljes átalakitásra szorul, az a különféle templomokban és bazilikákban végezni szokott Vesperások éneke. A Caeremoniale Episcoporum liturgikus rendeletei és a klasszikus Római Iskola szép zenészeti hagyományai mindezekben nem találhatók fel többé. A papság ájtatos zsolozsmázása helyét, melyben a nép is részt szokott venni, a zsoltárok szavaira irt végnélkül való zenedarabok foglalták el, valamennyien a régi opera-darabok mintájára szabva és legtöbbnyire oly alacsony foku műizléssel, hogy még a csekélyebb igényü profán konczertekben sem irgalmaznának nekik. Ezek a darabok a keresztány ájtatosságot bizony elő nem segitik soha; csupán néhány kevésbé értelmes ember kiváncsiságát érdeklik; nagy többsége a jelenlevőknek boszankodik és megbotránkozik azon, hogy ekkora visszaélést hogyan lehet oly sokáig türni. Mi tehát elhatároztuk, hogy ezt teljesen megszüntetjük, hogy igy a Vesperások ünnepélye mindenben az általunk megjelölt szabályok szerint történjék". Kijelenti továbbá, hogy az az akarata, hogy a czifra, opera- és operettszerü zene helyett a régi gregoriánus énekek alkalmaztassanak.

Loisy abbé munkáit az index-congregatio eltiltotta. Hű katholikusok nem olvashatják „Az evangélium és egyház", „Izrael vallása", „Evangeliumi tanulmányok", „A negyedik evangelium" és „Egy kis könyv körül" czimű műveit. A párisi Institut catholique növendékei sem hallgathatják Francziaország egyik elsőrendü irójának és hitszónokának előadásait A pápai itélet felfüggesztette a tanárságtól is. Itt nem reformál Pius. Loisy a mai protestáns tudományos theologiából táplálkozott, s következtetései hogyan nyerhették volna meg Róma tetszését? Pedig Loisy az egyház tekintélyét sehol kétségbe nem vonta. Szabadon birálja a szentkönyvek authenticitását, de elismeri az egyház isteni tekintélyét, azzal ugyan adós marad, hogy ez a tekintély min alapszik.

Műveiben az észre, lelkiismeretre, a benső szellemi tekintélyre hivatkozik. Hittársait arról akarja meggyőzni, hogy szüksége van a katholikus egyháznak a benső reformra. De a kik a protestáns szabadságban növekedtek, kevésbé tudják érteni, hogy míg valaki a szellemi tekintélynek hódol, ugyanakkor az egyháznak isteni tekintélyét tanitsa. Loisyt egy nyilatkozata szerint az inditotta e müvei megirására, hogy vizsgálódva azt a kérdést kellett magának föltennie, hogy „hogyan lehet az, hogy a római egyház, mely a középkorban vezetője volt az európai müveltségnek, többé nem az, hogy az ismeretben való előhaladás, mire papsága által akkor befolyt, ma annak befolyása nélkül történik? Miért él az egyház a mult formuláin, miért egy oly korban, mikor a theologiának minden kérdése teljesen új alakot öltött?“ Loisy a maga lelkiismerete szerint megtette kötelességét. Befolyást akart gyakorolni arra, hogy a római egyház theologiája átalakittassék. De az ily kisérlet mindig kivezet Rómából. Kivezette őt is. Visszatér-e? A pápai itélet közlésekor azt felelte, hogy mint historikus fentartja szabadságát, mint egy háztag aláveti magát a pápai tekintélynek. De Róma feltétlen megadást követel Ehrhard és Schell, a német róm. kath. szabadelvü irók szánalmas zarándok utját fogja-e megjárni, vagy pedig meg fog állani tántorithatlanul, mint az igazság bajnoka s nevét odacsatolja eme fénylő nevekhez, a Renanéhoz és Loyson Hyacintheéhoz, erre érdeklődéssel várjuk a feleletet.

Priestley-emlék. Angolországban, Leeds városában Priestleynek halála századik évfordulóján, febr. 6 án szobrot emeltek. A hires természettudós, theologus és bölcsész Leedsben élte le életének egy részét, ámbár lakott más városban is és az Amerikai egyesült államokban Northumberlandben (Pennsylvania) halt meg. Leedsben irta „Harmony of the Gospel in Greek and English“ és „History of Discoveries relating to Vision, Light and Colours“ czimü könyvet és itt tette legnevezetesebb tudományos felfedezéseit. Itt foglalkozott a villanyosságra vonatkozó kisérletekkel, a levegő vizsgálásával. Egy könyvtárt is alapitott, mely ma leeds i könyvtár név alatt ismeretes s eredeti szabályait Pristley írta s kéziratát gondosan őrizik. Leeds azért egyik közterén szobrot emelt Pristleynek. Harding T. W. őrnagy volt a legfőbb adományozó. A leleplezés ünnepélyén közremüködött dr. Gordon Sándor a manchesteri theol. intézet igazgatója is és Harding őrnagy. — Warringtonban a leedsi ünnepély napján emléktáblával jelölték meg azt a házat, hol Priestley hat évig lakott és „A History of Electricity“ cz. munkáját irta, melyért a „Royal Society“ — tudományos társaság tagjául választotta.

Faji sajátság és a kereszténység kölcsönös hatásáról Fuchs német tudós Angliában felolvasást tartott s fejtegetéseinek eredményét a következő tanulságos tételekbe foglalta össze:

1. a német és az angol vallásosság a kereszténységnek két alapvető különbségü alakulása, a mely a két nép szellemi életének különbözőségével függ össze szervesen; 2. a népek vallásosságának sajátossága teszi őket valódi népekké; 3. a német vallásosság az önálló meggyőződésen s a szellemi értékek iránti intenziv érdeklődésen alapul; 4. az angol vallásos élet szakadozottsága (church, puritanismus, enthusiasmus) azt igazolja, hogy az angol nép különböző nemzetiségek (kelták, angol-szászok, normannok) keveréke; 5. az angol nép jellemében erős testületi érzék lakozik, a minek az eredménye a szellemi életnek látható formákba való foglalása; 6. az angol vallásos életnek mind a három árnyalata leghivebben tükrözi vissza e jellemző sajátosságot; 7. az angol vallásosság a magas püspöki egyházaknak a maga hierarchiáját, a puritanismusnak merev törvényszerüségét s az enthusiasmusnak (p. o. Cromwell klasszikus korszakában) a maga mélyebb vallásos erkölcsi jellegét köszöni.

Spencer Herbert. A mult év végén nyolczvanhárom éves korában életét bevégezte. Nevét a világ legnagyobb gondolkozói közt fogják emliteni mindenkor. A fejléselméletnek volt a bölcselője. Nem ismeretlen az eszme a Spencer előtti bölcseletben sem. De a fejlődéselv alapján ő alkotott egész s összhangzatos rendszert. Már Darwin előtt evolutionista volt, sőt neki része van abban, hogy Darwin „a sok és hosszú csatát megvívta“ az evolutióra. A mit Darwin a fajok eredetére nézve a természettudományban megmutatott, azt a bölcselmen Spencer vitte keresztül; azt a termékenyitő elvet, mely az emberi gondolkozásnak minden körére, magára a theologiára is az utóbbi évtizekben jelentékeny hatást gyakorolt és még inkább fog a jövőben gyakorolni. A bölcselmet a kritikából tudománynyá vitte át. Az Isten szerinte „megismerhetetlen“; de ebből nem az következik, hogy az agnosticizmust vallássá kell tenni, mint némely tanitványa tette, mert e kiváló szellem maga meghajolt az „Unknowable“, a „Megismerhetetlen“ előtt.

Kovács Albert †. A hazai protestantismusnak nagy vesztesége. Mint ember és író egyaránt kivált. Erős jellem és világos elméjü tudós. A modern theologiának volt ő is a hive, mint testvére Ödön. Kalvinista egyházi tekintet ugyan egy-egy esetben befolyásolta itéletét. Egyik művében az unitárismust dogmatikai szempontból „nem természetes képződménynek“ állítja, mi modern theologusnál a legszembetünőbb dogmatikai ellenmondás. De a gyakorlatban nem volt kizárólagos; a 70-es években a legbuzgóbb harczosa, vezére volt annak a mozgalom-

nak, mely a „Protestans egyletet“ létrehozta, melyben a többi protestans, ág. ev. és unitárius egyházbeli férfiakkal, Wéber Samuval, Ferencz Józseffel és Simén Domokossal együtt müködött, mig az orthodox áramlat az egyletet meg nem szüntette. Kovács Albert, mint több izben országgyülési képviselő a politikai téren is szerepet játszott. A ref. egyház újra szervezésében állandóan résztvett és széleskörü jogi tudásával arra befolyt. Legnevezetesebb munkája Egyházjogtana, melyben a kath. és prot. egyházjogot tárgyalja s mely ma is páratlan munka. A prot. irodalmat gazdagította fordításaival is: Langh Henrik Ker. dogmatikáját, Baur Ker. egyházát ő fordította le Kereszturi Sándor név alatt magyarra. Febr. 4-én hunyt el hatvanhat éves korában. A budapesti ref. theol. akadémiának harmincznyolcz évig volt tanára és kitünősége.

Idősb Ábrányi Kornél, a magyar zene nagynevű apostola, félszázados búzgó és törhetetlen fáradozás után elköltözött az örök nyugodalomba. Gazdag nemesi családból született s elhagyva a kinálkozó fényes pályát, egész életét a tősgyökeres magyar zene kimüvelésére s elfeledt multjának felderítésére szentelte. Erkellel és Liszttel karöltve működött e téren. A vidéki dalos egyesületeket szövetkezésre szólította fel s ő rendezte az első országos dalos ünnepeket (1865.). Megindította vagyona feláldozásával az első magyar zenei folyóiratot (Zenészeti Lapok) s azt a közönség részvétlensége mellett is 16 éven át fentartotta. Bartalus, Mosonyi, Rózsavölgyi, Reményi és mások közremunkálásával végre fellángolt a 60-as években a magyar zene kultusza. Számos magyar darab keletkezett, sőt Liszt az Ábrányi búzdítására magyar rapszódiákat is irt. Országos Zeneakadémiát alapítottak, melynek Ábrányi volt első tanára, hol aggkoráig áldásosan működött. 1897-ben ülték meg országos ünnepléssel első jubileumát közhasznu életének; 80-dik születésnapján szintén fölkereste a nyugalomba vonult mestert az irodalom és művészet hódolattal kifejezett hálája. Mult év dec. 22-én hunyt el életének 81-dik évében. Józan Miklós esperes tartott felette halotti beszédet. Fia Kornél és Emil, e kiváló írók, s számos művész, költő s a fővárosi élet kitünőségei kisérték ki az elhunytat a Kerepesi-temető diszhelyére, melyet a Szilágyi Sándor és Csemegi Károly sirja mellett jelölt ki részére a főváros. *K—ó.*

Derzsi József, volt kolozsvári unitárius pap és tanár jan. 23-án hatvanadik évében Székely-Udvarhelyt elhalálozott. Mint pap és az irodalom tanára több évig járult a müvelődés munkájához. Ifjú korában költészettel is foglalkozott. Több évvel ezelőtt a vizgyógymódról írt és adott ki egy könyvet a nép számára. Váry Albert kénos-udvar-

helyi pap, mint irják, remek beszédben méltatta a sirnál az elhunyt jelességeit s humanitását, melyet a székely köznép iránt tanusított.

Az érettségi vizsgálat reformja. A Budapesti Tanári Körben dr. Kármán Mór tájékoztató előadást tartott „az érettségi vizsgálat kérdéséről Európában" czimen. Ismertette, hogy miképen alakultak az érettségi vizsgálatok a külföldön. Kezdte Németországgal. A kezdeményezés itt Poroszországból indult ki és a tizenhetedik században különösen Mayer és Gaedicke tanárok foglaltak állást az érettségi vizsgálat mellett Az az érettségi azonban nem volt olyan, mint a mai, a mennyiben csak abból állott, hogy kiki, mielőtt az egyetemre befogadták, köteles volt vizsgát tenni a bölcsészeti kar dékánja előtt. Ez az intézkedés azonban idővel helytelennek bizonyult és igy a tizennyolczadik században életbeléptették az abiturensek vizsgálatát. Ez időtájt Németországban még nem létezett külön kultuszminiszter; ez az állás csak a szerencsétlen franczia hadjárat után kreáltatott és az első kultuszminiszter Humboldt Vilmos lett. Humboldt alatt volt az első ankét az érettségi vizsga reformja ügyében és ennek eredménye az lett, hogy törvényben kimondatott, hogy mielőtt valaki az egyetemre juthatna, köteles érettségi vizsgálatot tenni és az előmenetel meghatározására életbeléptettek három fokot. A német kormány azóta is rendkivül figyelemmel kisérte az érettségi vizsgálatok ügyét és 1832-ben megalakult egy bizottság, mely minden évben összegezve az érettségi vizsgálatokon szerzett tapasztalatait, jelentést készit a kormány számára, hogy az esetleg bekövetkezendő reformoknál helyes utbaigazitással szolgáljon. Németország után Svájczra tért át az előadó és kiemelte, hogy Svájcz huszonnégy kantonjában mindenütt más-más az érettségi vizsgálat módja és hangsúlyozza, hogy ott is erősen készülnek czélszerü reform behozatalára.

A székelység fölsegitése. Kisküküllő és Torda-Aranyos megyék törvényhatóságának kérésére Tallián földmivelésügyi minister elrendelte, hogy a székelyföldi felsegitő actio e megyék és Maros-Torda szomszédos székelylakta községeire, sőt Toroczkó községre is kiterjesztessék. Egyuttal felhivta Balogh Vilmos ministeri tanácsost, hogy a gazdasági helyzet javitására irányuló javaslataival ezen községekre is legyen kellő figyelemmel.

Budapest vallásügyi kiadásai 1902-ben meghaladták a 918.000 koronát. Ennek nagy része rendkivüli kiadás volt kath. templomokra, pl. 302 ezer korona jutott a mindig épülő bazilikára. A többi felekezetek részére adott évi segély a szokott keretben maradt: az evangélikusok 44, reformátusok 45, zsidók 54 ezer, görögkeletiek 3500, unitáriusok ezer koronát kaptak.

„**Uti jegyzetek és tapasztalásaim** a magyar orvosok és természetvizsgálók Kolozsvárt tartott XXXII-ik gyülése alkalmával" czim alatt *Kunszt János* orvos érdekes leirást közölt a „Losoncz és Vidéke" lapban. E leirás is adatot szolgáltat ahoz, hogy a tudomány nem ellenkezik a vallással. Kunszt orvos nemcsak a természettudományi felolvasásokat hallgatta meg, hanem inditva érezte magát arra is, hogy Kolozsvár templomaiban az istentiszteletekben részt vegyen, köztük a mi templomunkban két vasárnapon, a délelőtti istentiszteleten.

ARANYKÖNYV.

Az „Ezredéves Emlékalap"-ra tett kegyes adományok.

(26-ik közlemény.)

285.	Jóváirt kamatok $^1/_2$ évre	176	kor.	82 f.
286.	Sándor Áron, kadácsi lelkész	5	„	—
287.	Vas István h.-szt.-péteri lelkész (3-szor.)	5	„	—
288.	Báró P. Horváth Kálmán főgondnok (10-ik.)	100	„	—
289.	Jóváirt kamat $^1/_2$ évre	181	„	48 „
290.	Jóváirt kamat $^1/_2$ évre	177	„	67 „
291.	Derzsi Károly tanár Tordáról (4 szer.)	50	„	—
292.	Jóváirt kamat $^1/_2$ évre	181	„	03 „
293.	Báró P. Horváth Kálmán főgondnok (11-ik.)	100	„	—
294.	Özv. Koronka Antalné	10	„	—
	Összesen . . .	987	kor.	—
	Az előbbi 25 közlemény	7080	„	69 f.
	Együtt . . .	8067	kor.	69 f.

Midőn „Ezredéves Emlékalap"-unk jelen állását bemutatom, köszönetemet nyilvánitom azoknak, a kik kegyes adományaikkal a mult évben is hozzájárultak ez alap gyarapitásához. Vajha a nemes példaadás követésre találna!

Kolozsvárt, 1904. februárius 2.

Ferencz József,
unitárius püspök.

Adakozás a kolozsvári egyházközség templom-tornya ujraépitésére.

(I—II. közlemény.)

Magyarországi Unitárius Egyház	500	korona.
Sepsikőrispataki Bedő Dániel	200	„
Széplaki báró Petrichevich Horváth Kálmán	200	„
Kilyéni dr. Ferencz József	20	„
Vécsei Sámuel és Farkas Vilmos . . .	200	„
Összesen:	1120	korona.

Szolgáljanak e nemes adományok buzditásúl a további adakozásra, hogy az egyházközség hatezerkétszáznyolczvannégy korona költségen temploma tornyát újra épithesse, a mi mindnyájunknak ohaja. Ez adományokért a leghálásabb köszönet!

Az egyházközség elöljárósága nevében:

Kolozsvárt, 1904. febr. 16.

Péterfi Dénes,
unitárius pap.

A Székelyudvarhelyen épitendő unitárius templom javára tett kegyes adakozások:

(Hatodik közlemény.)

Br. Petrichevich-Horváth Kálmán főgondnok ur 1904. évi uj évi ajándéka (3-or) 50 kor.

Vargyasi Dániel Lajos egyházköri felügyelő gondnok ur 340. sz. gyüjtőívén: Daniel Lajos 200 kor., Daniel Lajoska és Daniel Ferike 10—10 kor. Együtt = 220 kor.

Nagy Elemér 309. sz. gy.-ívén Szászrégenből: Nagy Elemér 10 kor., özv. Nagy Tamásné 5 kor. Együtt = 15 kor.

Csép Mihály 17. sz. gy.-ívén Szentmihályfalváról: Unitárius egyházközség 10 kor., id. Árkosi László 80 fill., Halmágyi János 60 fill., Csép Mihály, Szentgyörgyi Géza, Gábor József, Komáromi János, Kovács Jánosné, Bajka Domokos 40-40 fill., özv. Dali Ádámné, Bajka Mátyás 30—30 fill., Árkosi Mózes, Halmágyi Árpád, Kovácsi Elek, Bajka Balázs, Végh Mózes, id. Pálfi János, Bálint Ferencz, Pálfi András, Nagy Lajos, Nagy Pál, Szigeti Andrásné, Bajka József, Vas Mihály, Bajka Ferencz, Végh Ferencz 20—20 fill., Bálint S. Sándor, Salamon József, Filep Márton, Bálint M. Sándor, Bajka János, Szabó József, Molnár Demeterné, Tövissi István, Tövissi János 10—10 fill., 40 fillér postadij levonása után együtt = 18 kor. 50 fill.

Dr. Boros György utján Bencze Sándorné Virágosvölgyről 5 kor.

A 285. sz. gy.-íven Becsek Aladár Sz.-Udvarhelyről 10 kor.

Bardócz Gyula 427. sz. gy.-ivén Szászvárosról: Bardócz Gyula 1 kor. Bardócz Gizella, Bardócz Zoltán 50—50 fill. Együtt = 2 kor.

Csegezi László Bágyonból 10 kor.
A sz.-udvarhelyi zálogkölcsön és betéti pénztár 10 kor.
A 383. sz. gy.-íven Gaál István Csik-Csekefalváról 6 kor.
A 174. sz. gy -íven Józsa Péter Radnóthról 2 kor.
Pap Gergely 403. sz. gy.-ivén Székely-Udvarhelyről: Pap Gergely, Klein Zsigmond 5—5 kor., Haberstumpf Károly, Weiss Herman 3—3 kor., Ferencz György és neje, Hein Pál, Bálint Gyula 2—2 kor., Brok Lajos, Brok Lajosné, Nagy Mózes, Barkóczi Endre, Késmárki Ákos, Pálfy Lajos, Izrael Samu, olvashatatlan, Mandl Jenő 1—1 kor., Nagy Béni 50 fill., Ambrus Áronné, Ábrahám József, Rosenbaum M, Szakács Mózes, Osváth Péter 40—40 fill., id. Szalai Albert 30 fill. Együtt = 33 kor. 80 fill.
Lőrincz Dénes 463. sz. gy.-ívén Budapestről: Lőrincz Dénes 5 kor., Wass Albert, dr. B. A., s. p. 1—1 kor., dr. Erdélyi Lajos, Bauman János, K. A., H. I. A., Zs és D. 60—60 fill., Nagy Zoltán, H. A, N. N. 40—40 fill., N. N., D. J., Cs. S. 30—30 fill., L. F., x. y., N. N., I. Z., D. A, A. M. 20—20 fill. Együtt = 17 kor. 40 fill.
Botár János és Vernes Ferencz 20. sz. gy.-ívén Toroczkóról: A toroczkói egyházközség pénztára 20 kor., Németh István, id. Balogh György 5—5 kor., Botár János igazgató, Vernes Ferencz 4—4 kor., Botár István, özv. Zsakó Jánosné 3—3 kor., Czupor Ferencz igazgató, Kriza István 2—2 kor., Botár János 1 kor. 20 fill., Botár Andor, Király István, Vernes József, Pál József, Demény József, ifj Király István, Zsakó Mihály, Pál Ferencz, Tamás Andor, Vernes János, Vajda József, Albertfy János, Székely János, Barta János, Botár János, dr. Fodor Mózes, Kerekes Ferencz, Almási Ferencz, Kriza Gergely, Móricz Miklós, özv. Babuczki Péterné, Bartók Simon, Buzogány Elek 1—1 kor., Simon Gyula 70 fill., Katona János 60 fill, Tóth István, Rácz Ferencz, Kerekes István, Vernes István, Almási István, Pál József, Móricz János 50—50 fill., Pál András 30 fill. Együtt = 78 kor. 30 fill.
Vajda Áron 281. sz. gy.-ívén Malaczkáról: Vajda Áron 3 kor. Szabó Mihály, Tamássy István, Pap Samu 2—2 kor., Vajda Géza, Vajda Aladár 1—1 kor. Együtt = 11 kor.
A 144. sz. gy.-íven Grúz Albert Budapestről 10 kor.
Ambrus Pál 352. sz. gy.-ívén Székely-Udvarhelyről: Ambrus Pál 3 kor. 40 fill., Horváth Albertné 3 kor., ifj. Szalai Albert és neje, id. Szakács Imréné 2—2 kor., Késmárky Mór, Kassay Dénes, Szabó Domokos, Ambrus Pálné, ifj. Vas András, N. Vilma, Holstein Simon, Szakács Imréné, id. Ferenczi Ferencz, Szakács Gyula, Orbán Gergely, Antal Péter, Csoma Károly, Máté Dániel, id. Szalay Balázs 1—1 kor., Kassai Gyula 1 kor. 20 fill, Bodrogi István 80 fill., özv. Verestói Lajosné, ifj. Szalai Balázs, Veres Dénes, Herczeg Albert 60—60 fill., N. N., ifj. Asztalos Dénes, Péter Lajos, Magyari György, Kökösy János 50—50 fill., Szigeti Dénes, Kristóf István, Bőripar Szövetkezet, Schneider, Végh Lászlóné, Szőcs József, özv. Kökösy Józsefné, ifj. Veres György, Kökösi József, id. Asztalos Gyula, Vetési József, Németi Gyula, Miklós Ferencz, Nagy Lujza, Sándor Áronné, ifj. Kállay József. ifj. Kassay Albert, Laiber Dénes, Sándor Dénes, N. N, id. Asztalos Lajos, Verestói Lajos, N. N., Gircsis József, Gircsis Sándor, Bucsi Lajos, id. Vetési József, Benedek Mózes, Pál Dénes, Csép Ignácz, Péterfi Ferencz 40—40 fill., Mészáros Lajos, Koronkay Ferencz, id. Sándor Istvánné, Asztalos Péter, Ferencz Lajos, ifj. Asztalos Lajos, ifj. Keszler János, Darvai Dániel 20—20 fill. Együtt = 47 kor. 70 fill.

Az I—V. közlemény összege	4406 kor. 09 fill.
E közlemény összege..............	546 „ 70 „
Összesen	4952 kor. 79 fill.

Ugy a szives gyüjtők, mint a kegyes adakozók fogadják a szent czél érdekében kifejtett buzgalmukért hálás köszönetünket.

Székely-Udvarhely, 1904. február hó 9-én.

Déák Lajos, gondnok. Barabás András, pénztárnok. Vári Albert, lelkész.

A nagy-ajtai unitárius egyházközs. kölcsönének törlesztésére adakoztak:

(II. közlemény.)

Bedőházy József (Oravicza) 100 kor., Péterfi József, Ferencz József 6—6 kor., Tók Mózes, Szakács István, ifj. Péterfy Sándor, Ferencz Zsigmond, Kis-györgy Sándor (Naszód) 5—5 kor., id Keresztes Sámuel, Vajda József, Dézsi Áron, Gáspár Gyula, ifj. Kisgyörgy Dávid, Péterfy Sándor (K.-Ajta) 4—4 kor., ifj. Tók Áron, Németh Mózes 3—3 kor., Kovács József (Kolozs), Darkó Mihály, Incze Dénes, ifj. Simon György, Fekete Sándor, id. Darkó György, Dézsi Mihály, ifj. Lengyel József, ifj. Lőrincz István, Kádár Mihály, Dézsi Gábor 2—2 kor., Fekete Samu, Rétyi Istvánné, Darkó Mózes, Balog István, Fekete József (felső), Benedek Gyula, Molnár János, Költő György, Benedek István, Darkó Lajos (Kökös), Léta Áron, Kósa Mózes, Fekete István, ifj. Szőcs Áron, id. Szőcs Áron, Benedek K. József, ifj. Darkó Áron, Fazakas József (Dávidé), Fazakas Dávid, Költő József, id. Tók Áron 1—1 kor. Összesen 210 kor. Első közlemény összege 469 kor. 40 fill. Együtt 679 kor. 40 fill.

— Egyházközségünk buzgó gondnokának, *Incze Gábornak* neje, szül. Gyenge Juliánna asszony az Úrasztalára egy kenyér-takarót és egy kehely-törlőt adományozott, összesen 5 korona értékben.

Fogadja ezen nemes cselekedetéért hálás köszönetünket.

Nagy-Ajta, 1904. február 6.

Lőfi Ödön,
lelkész.

Méltóságos Szombathfalvi Albert miniszteri titkár ur és testvérei (róm. kath.) eddigi áldozataik számát egyházközségünkben egy újabb áldozattal gyarapították. Ugyanis az 1902 évben megújított templomunkban a szószéket a mult őszön saját költségükön fehér és zöld márvány színre festették; ugyszintén a pap ülőszékét is, a mi együtt 120 koronába került.

A nemes gondolkozású áldozattevők ezen kegyes tettökkel nem maguknak kívántak emléket állitani, hanem unitárius vallású dédapjuk, egyházközségünk egykori jóltevője: Biró Mózes emlékét óhajták felújítani. Midőn a nagylelkü áldozattevőknek ezen ujabb nemes tettükért egyházközségünk hálás köszönetét e helyen is kifejezni szerencsések vagyunk, egyszersmind óhajtjuk, hogy áldozatuk legyen kedves Isten és a kegyes lelkek előtt.

H.-Recsenyéden, 1904. febr.

Béres Mihály,
gondnok.

Gál József,
lelkész.